

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

**Лексика животноводства в эрзинском говоре, использование ее на
уроках родного языка и литературы**

(Эрзин аялгазында мал ажыл-агый лексиказы, ону тыва дыл болгаш чогаал
кичээлддеринге ажыглаары)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя
профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и
«Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического
факультета 5 курса 1 группы
Хумбун Анай-Хаак Аясовна
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Сувандии Н.Д., к.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____

Допущена к защите « ____ » _____ 20 ____

Протокол заседания кафедры КТФиОЯ № ____

Зав. кафедрой _____ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

КИИРИЛДЕ.....	3
I ЭГЕ. ЭРЗИН АЯЛГАЗЫНДА МАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫНГА ХАМААРЫШКАН ЛЕКСИКА	
1.1. Мал-маганның хар-назынынга хамаарышкан лексика.....	6
1.2. Мал-маганның эр-кызының аайы-биле адаары.....	7
1.3. Мал-маганның өң-чүзүнүн ылгап адаары.....	8
1.4. Мал-маганның кажаа-хораазының аттарын илередир лексика.....	12
1.5. Мал-маганның аарыгларының аттарын илередир лексика.....	13
1.6. Малдың дүгүнден болгаш кежинден кылган херекселдер, эдилелдер аттары.....	14
II ЭГЕ. МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ЛЕКСИКАЗЫН ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ЧОГААЛ КИЧЭЭЛДЕРИНГЕ АЖЫГЛААРЫ	
2.1. Тыва дыл кичээлдеринге чаа федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделери.....	20
2.2. 6-гы класска «Диалектизмнер» деп теманы өөредип тура, эрзин аялгазында мал ажыл-агыйының лексиказын ажыглаары.....	25
2.3. Тыва чогаал стандартының утказы, тургузуу, негелделери болгаш принциптери.....	39
2.4. Тыва чогаал кичээлинге мал ажыл-агыйының лексиказын ажыглаары.....	41
Түңнел.....	52
Ажыглаан литература.....	54
Капсырылгалар.....	58

Кирилде

Диалектология дээрге (**dialektos** –«чугаа» база **logos**-«өөредиг») дээн грек уктуг сөстөрдөн укталган сөс.

Ш.Ч.Саттың диалектилерни бөлүктээринин классификациязын ёзугаар тыва дыл дөрт диалектилик, ийи холушкак аялгалыг: 1.Төп диалект; 2. Барыын диалект; 3. Мурнуу-чөөн диалект; 4. Соңгу-чөөн азы тожу диалектизи; 5. Каа-Хем биле Тере-Хөлдүн холушкак аялгалары [Сат 1987:74].

Тыва чоннуң мал ажылы үе-дүптөн эгелээш, амгы үеге чедир кылып чоруур ажыл-агыйының кол хевири. Тыва дылдың мурнуу-чөөн диалектизинге хамааржыр Эрзин кожууннуң чонунуң чугаазында мал-маган ажылының лексиказын, оларны тыва дыл болгаш чогаал кичээлинге ажыглаарын шинчилеп көрдүвүс. Ук ажылга хамаарышкан лексиканың ажыглалында девискээрлер аайы-биле ылгалдар чонда ажыглаттынып турарын барымдаалаш, ону диплом ажылынга шинчилээри көрдүнгөн.

Мал ажылының лексиказын тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринин башкылаашкынынга ажыглаары кол айтырыгларның бирээзи болур, чүгө дизе уруглар төрөөн дылында ажыглаттынып турар сөстөрүнүн темалыг бөлүктөрүн амыдыралга шын ажыглап билири чугула.

Доозукчу квалификастыг ажылдың темазы: эрзин аялгазында мал ажыл-агый лексиказы, ону тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге ажыглаары.

Ажылдың объектизи: лексиканың темалыг бөлүктери, эрзин аялгазында мал ажыл-агый лексиказы.

Ажылдың чугулазы: тыва дылда болгаш ооң диалектилеринде улустуң чугаазында ажыглаттынып турар мал-маган ажыл-агыйының лексиказын шинчилээн ажылдарның саны хөй эвес, ынчангаш мурнуу-чөөн диалектиде мал-маган ажылынга хамаарышкан сөстөрүн чыып, системажыдып, дыл талазы-биле сайгарары чугула.

Ажылдың чаа чүүлү: тыва дылдың мурнуу-чөөн диалектизининң девискээринде чурттап турар үндезин чурттакчыларның чугаазында мал-маган ажылының лексиказының литературлуг дыл-биле деңнээн ажылдарның эвээш болуп турары база кайы-даа номнар, словарьларже кирбээн сөстөрни тыпкаш, оларны бо доозукчу квалификастыг ажылче кииргени чаа чүүл болур.

Ажылдың теоретиктиг үндезиннери: Н. Ф. Катанов «Опыт исследования урянхайского языка» [1903], А. М. Щербак «Названия домашних и диких животных в тюркских языках» [1961], Сат Ш. Ч., Куулар Е. М. «Тыва диалектология» [2013], Е. М. Куулар «Юго-восточный диалект тувинского языка» [2012] .

Ажылдың сорулгазы: эрзин аялгазында мал ажыл-агыйының лексиказының дыл талазы-биле сайгарылгазын чорудар, оларны тыва дыл болгаш чогаал кичээлинге ажыглаарын шинчилээр.

Сорулганы чедип алырда **шиитпирлээр айтырыглар:**

- эрзин аялгазында мал ажыл-агыйының лексиказын бүлүктээшкинининң дугайында айтырыгларны өөренип көөр;
- эрзин аялгазында ажыглаттынып турар мал ажыл-агыйының лексиказының долу даңзызын тургузар;
- мал ажыл-агыйынга хамааржыр сөстөрниң лексика-семактиктиг бөлүктөргө чарар;
- девискээрниң онзагайын көргүскен мал ажылының лексиказын тодарадыр;
- тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге мал ажыл-агыйының лексиказын ажыглаарыга дидактиктиг материалдарны ажыглап кылыр.

Ажылдың практиктиг материалы: эрзин аялгазында мал ажыл-агыйының лексиказын дыл талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Сайгарылгаже кирип турар материалды тыва литературада мурнунда парлаттырган эртем ажылдарындан, тыва филология болгаш ниити дыл эртемининң кафедразының фондузундан база информантылардан чыгган.

Ажыглаан арга-методтар:

- Интервьюирование;
- Деңнелге;
- Тайылбырлап бижири;
- Лингвостатистика.

Ажылдың практиктиг уjur-дузазы: ТывКУ-нуң дыл болгаш чогаал салбырының студентилери, школаның тыва дыл, чогаал башкылары, мал ажыл-агайынга шинчилел ажылдары кылып чорудуп турар эртем ажылдакчылары ажыглап болур.

Ажылдың тургузуу: кирилде, ийи эге, түңнел, ажыглаан литература даңзызы, капсырылгалар.

I эге. Эрзин аялгазында мал ажыл-агыйыңга хамаарышкан лексика

Тываның мурнуу-чөөн диалектизи тыва диалектологияда онзагай черни ээлеп турар. Чүге дээрге ук девискээр улуг Моол күрүнези-биле кызыгаарлажып чыдар болгаш Эрзин кожууннуң Качык, Нарын сумуларының чурттакчы чону моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрни мал-маган ажылыңга хөйү-биле ажыглап турар. Ук девискээр кайгамчык чараш делгем-делгем изиг ойттуг ховулар-биле, бедик-бедик тайга-таңдылар-биле хүрээлеттинген. Эрзин кожуунда мал-маган ажылы база эрте бурунгу үеден эгелээш, ам бо хүнге чедир чурттакчы чоннуң амыдыралыңга кол черни ээлеп турар.

Мал болза тыва кижиниң ырларыңга ырлаткан, тоолдарында мактаткан база хамнарның ыдыктыг алгыштарында йөрээткен, ынчангаш тываларның амыдырап-чурттаарыңга малдың ажык дузазы кончуг улуг. Малдың ажык-дүжүү-биле тыва кижиниң ыдыктыг чаңчылдары тудуш харылзаалыг.

I.1.Мал-маганны назы-харының аайы-биле адаары

Бурун шагдан эгелээш, ам бо үеге чедир дириг амытаннарны хевир-дүрзүзүнден, хемчээлинден, эр-кызының болгаш назы-харының аайы-биле адаар тускай чурумнуг болгаш аттыг болур.

Назы-хар аайы-биле бөлүктөргө шээр болгаш бода малды ажылывыста аңгылаан, чүге дээрге оларның адалгазында ылгалдыг чүүлдер бар бооп турар.

Шээр малга хамаарыштыр ук девискээрден дараазында диалектизм сөстөр тодараттыңан:

Ишик (кач., нар.), ишиг (моол) лит. *анай* – өшкүнүң азы чуңманың чаш төлү бир хар чедир.

Хурук (кач., нар.), хурга (моол) лит. *хураган* – хойнуң чаш төлү [Куулар 2012: 161].

Шүдлүң (кач., нар.), шүдлэн (моол) лит. *анай* – бир харлыг өшкү, хой [Куулар 2012: 161].

Хыцаалың (кач., нар.), хязаалан (моол) лит. *кунан* – ийи харлыг өшкү, хой [Куулар 2012: 161].

Соялың (кач., нар.), соёолон (моол) лит. *дөнен* – үш харлыг өшкү, хой [Куулар 2012: 161].

Күтиүүң (кач., нар.), гүйцсэн (моол) лит. *чедишкен* – дөрт хардан өрү назылыг өшкү, хой.

Назы-хар аайы-биле бода малга хамаарышкан дараазында сөстөрни тодарадып тыпкан:

Тугул (кач., нар.), тугал (моол) лит. *бызаа* – инектин чаш төлү.

Унык (кач., нар.), унага (моол) лит. *кулун* – чылгы малдың чаш төлү.

Ботух (кач., нар.), ботхо (моол) лит. *бодаган [ъ]* – тевениң чаш төлү.

Бөрүү (кач., нар.) бяруу лит. *молдурга* – бир харлыг инек.

Даък (кач., нар.) даага лит. *богба* – чылгы малдың чаш төлү, бир харлыг кулун.

Шүдлүң үхүр (кач., нар.), шүдлэн (моол) лит. *молдурга* – ийи харлыг инек [Куулар 2012: 161].

Шүдлүң даък (кач., нар.) шүдлэн (моол) лит. *казыра* – ийи харлыг чылгы мал.

Хыцаалың (кач., нар.) хязаалан (моол) лит. *кунан* – үш харлыг инек, чылгы мал [Куулар 2012: 161].

Соялың (кач., нар.), соёолон (моол) лит. *дөнен* – дөрт харлыг инек, чылгы мал.

Хапчык соялың (кач., нар.) – беш харлыг аът [Куулар 2012: 161].

Соңхук соялың (кач., нар.) – чедишкен мал азы бе [Куулар 2012: 161].

Күтиүүң (кач., нар.), гүйцсэн (моол) лит. *чедишкен* – беш хардан өрү инек, чылгы мал.

Ынчангаш үстүндө ажылывыста мал-маганны назы-харының аайы-биле адаарынга 19 диалектизм сөстөрүни шинчилээн бис. Оларның иштинден 8 сөс Е.М. Кууларның ажылында кирип турар.

I. 2. Мал-маганның эр-кызының аайы-биле тускай адаары

Мал-маганның эр-кызының аайы-биле тускайлап адаарынга шээр малга хамаарыштыр дараазында сөстөр тодараттынган:

Серхи (кач., нар.), *сэрх* (моол) лит. *серге* – эр анайны чазап каапкан, үрөчөк мал [Сат, Куулар 2013: 109].

Ухуң (кач., нар.), *ухна* (моол) лит. *хуна* – чазаваан эр анай, үрелиг мал назыны ийи хардан өрү [Сат, Куулар 2013: 109].

Ямаа (кач., нар.), *ямаа* (моол) лит. *өшкү* – өшкү малдың ниити ады азы кыс мал [Сат, Куулар 2013: 109].

Хөн (кач., нар.), *хонь* (моол) лит. *хой* – хой малдың ниити ады болгаш кыс мал [Сат, Куулар 2013: 109].

Ирик (кач., нар.), *ирэг* (моол) лит. *ирт* – акталап каан эр хой.

Кошкур (кач., нар.), лит. *кошкар* – акталаттынмаан эр хой.

Эр-кызының аайы-биле ылгап адаарынга бода малга хамаарыштыр дараазында сөстөр илереттинген:

Шар (кач., нар.), *шар* (моол) лит. *шары* – чазап каан эр мал, ийи хардан өрү назылыг болур [Сат, Куулар 2013: 109].

Буху (кач., нар.), *бух* (моол) лит. *буга* – чазаваан эр инек, үрелиг мал

Үхүр (кач., нар.), *үхэр* (моол) лит. *инек* – төрүүр, сүт болгаш эът бээр, мыйыстыг бода мал.

Буур (кач., нар.), *буур* (моол) лит. *буура* – чазаваан, бүдүрүкчү эр теве.

Адың (кач., нар.), *ат* (моол) лит. *адан* [ъ] – акталап каан теве.

Эңкин (кач., нар.), *ингэ* (моол) лит. *эңгин* – төрүүр кыс теве.

Күү (кач., нар.) *гүү* лит. *бе* – чылгы малда кыс мал.

Аңырык (кач., нар.), *азрага* (моол) лит. *аскыр* – акталаттынмаан чедишкен эр чылгы мал.

Мөр (кач., нар.), морь (моол) лит. *аът* – 1. Кош эвес дуюглуг, сеглегер кудуруктуг, челдиг улуг азырал амытан, чылгы мал. 2. Ындыг акталап каан эр мал.

Ынчанагаш мал-маганның эр-кызынга хамаарышкан ниитизи-биле 15 диалектизм сөстөрни тодараттывыс. Оларның иштинден 6 сөс Ш. Ч. Сат биле Е.М. Кууларның «Тыва диалектология» деп ажылында кирип турар, артканнары девискээрниң чурттакчы чону моол дылдан үлегерлээшкиннерни хүн бүрүде чугаазында ажыглап турарын херечилеп турар деп түңнедивис.

I.3. Мал-маганның өң-чүзүнүңге хамаарышкан лексика

Эрте бурунгу үеден тура мал-маганны өң-чүзүнүнүң аайы-биле бир малды өске чүзүннүг малдан ылгаарынга ук өң илередир сөстөр улуг ажык дузаны көргүзөр. Хөй кезиинде мал-маганның өң-чүзүнү чаңгыс хамааржып турар малдың хевиринге ажыглаттынар болгаш өске мал хевиринге ажыглаары болдунмас. Ынчангаш дараазында өшкү, хой, мыйыстыг бода малды болгаш чылгы малдың өң-чүзүнүн аңгылап көрдүвүс.

а) Өшкү малдың өң-чүзүнүңге хамаарышкан дараазында сөстөр тодараттынган:

Цагааң (кач., нар.), цагаан (моол) лит. *ак* – хар азы сүт өңнүг.

Хар (кач., нар.), хар (моол) лит. *кара* – хөмүр, хөө ышкаш өңнүг.

Хөхү (кач., нар.), хөх (моол) лит. *көк* – хүл өңнүг, куу, каралдыр куу.

Шар (кач., нар.), шар (моол) лит. *сарыг* – күскү быжа берген тараа ышкаш өң.

Хүрүң (кач., нар.), хүрэн (моол) лит. *хүрең* – бүгү боду хүрең өңнүг болур.

Хар халзың (кач., нар.), хар галзан (моол) лит. *калчан-кара* – боду кара, хаваанда ак дүктерлиг.

Цагааң халзың (кач., нар.), цагаан галзан (моол) лит. *ак- калчан* – боду ак, хаваан дургаар кара дүктерлиг.

Ынчангаш өшкү малдың өң-чүзүнүн ылгаарынга хамаарышкан 7 моол дылдан үлегерлээн сөстөрни тодарадып тыптывыс. Ук сөстөр девискээрнин чугаазының онзагайын көргүзүп турар.

б) Хойнунң өң-чүзүнүнге дараазында сөстөр хамааржып турарын сайгарылга үезинде тодарадып көрдүвүс:

Цөңкүң (кач., нар.) лит. ак – хар азы сүт өңнүг.

Хар (кач., нар.), хар (моол) лит. кара – хөмүр, хөө ышкаш өңнүг.

Хар нүтэ (кач., нар.), хар нүд (моол) лит. кара-карактыг – боду ак, чүгле карактарын долгандыр каралыг.

Хар толгатой (кач., нар.), хар толгой (моол) лит. кара-баштыг – боду ак, моюнундан бажыңга чедир каралыг.

Шар нүтэ (кач., нар.), шар нүд (моол) лит. сарыг-карактыг – боду ак, чүгле карактарын долгандыр хүн өңнүг.

Шар толгатой (кач., нар.), шар толгой (моол) лит. сарыг-баштыг – боду ак, моюнундан бажыңга чедир хүн өңнүг.

Хар халзың (кач., нар.), хар галзан (моол) лит. калчан-кара – боду кара, хаваанда ак дүктерлиг.

Цагааң халзың (кач., нар.), цагаан галзан (моол) лит. ак-калчан – боду ак, хаваан дургаар кара дүктерлиг.

Ынчангаш хойнунң өң-чүзүнүнге хамаарышкан 8 сөстү ажилды кылып турар үеде тодараттывыс. Бердинген сөстөр моол дылдан үлегерлээшкиннер болуп турар.

в) Мыйыстыг бода малдың өң-чүзүнүнге хамаарышкан сөстөр үстүндө бөлүктерге чоокшулашкак-даа болза, бичии ылгалдыг дээрзин демдегледивис. Оларга:

Цагааң (кач., нар.), цагаан (моол) лит. ак – хар азы сүт өңнүг.

Бөрлүң (кач., нар.) саарал лит. куу – бора, бора өңнүг.

Хар алык (кач., нар.), хар алаг (моол) лит. кара-ала – мага бодунун бир кезии кара, өскези ак.

Хар (кач., нар.), хар (моол) лит. кара – хөмүр, хөө ышкаш өңнүг.

Хар цоохур (кач., нар.), хар цоохор (моол) лит. *ара-шокар* – шокар черлерлиг кара азы кара черлерлиг.

Алык (кач., нар.), алаг (моол) лит. *ала* – холушкак чүзүннүг азы өңнүг.

Алык-цоохур (кач., нар.), алаг цоохор (моол) лит. *ала-шокар* – янзы-бүрү чүзүннүг, янзы-бүгү өңнүг.

Ягааң (кач., нар.), ягаан (моол) лит. *саргыл* – чырык кызыл өңнүг бода мал.

Хөхү (кач., нар.), хөх (моол) лит. *көк* – кара болгаш ак өңнүн холушканындан тывылган өң.

Улааң (кач., нар.), улаан (моол) лит. *шилги* – кызыл чүзүннүг бода мал.

Халцың хар (кач., нар.), галзан хар (моол) лит. *калчан-кара* – боду кара, бажының хаваанда актыг.

Халцың улааң (кач., нар.), галзан улаан (моол) лит. *калчан шилги* – боду шилги, хаваанда ак черлиг болур.

Ынчангаш мыйыстыг бода малга хамаарыштыр 12 эң кол өң-чүзүн илередир диалектизм сөстөрнү ажылды кылып турар үеде илереттивис.

г) Чылгы малдың өң чүзүнүнүг дараазында лексика тодараттынган:

Хар-алык (кач., нар.), хар алаг (моол) лит. *карала* – мага-бодунуң кезии кара, кезии ак чүзүннүг.

Хар цоохур (кач., нар.), хар цоохор (моол) лит. *кара-шокар* – шокар черлерлиг кара азы кара черлерлиг.

Халцың хар (кач., нар.), галзан хар (моол) лит. *кара-калчан* – хаваан куду баткан ак азы кара черлиг.

Халцың хүрүң (кач., нар.), галзан хүрэн (моол) лит. *калчан-хүрең* – боду хүрең, хаваан дургаар ак дүктерлиг.

Цээрт (кач., нар.), зээрд (моол) лит. *шилги* – кызыл чүзүннүг мал.

Мелтир (кач., нар.) лит. *мелдер* – боду сарыг болгаш хүрең, аксы болгаш кудуруу кезээ карасымаар.

Хар (кач., нар.), хар (моол) лит. *кара* – хөмүр, хөө ышкаш өңнүг.

Алык (кач., нар.), алаг (моол) лит. *ала* – холушкак чүзүннүг азы өңнүг.

Алык-цоохур (кач., нар.), алаг цоохор (моол) лит. *ала-шокар* – янзы-бүрү чүзүннүг, янзы-бүгү өңнүг.

Цагааң бор (кач., нар.), цагаан бор (моол) лит. *ак-бора* – кончуг ак эвес, куу.

Хөхү бор (кач., нар.), хөх бор (моол) лит. *кыр* – куу, көгүлдүр өңнүг чылгы мал.

Цагааң цаарыл (кач., нар.), цагаан шархал (моол) лит. *ак-саргыл* – арай агылдыр сарыгзымаар.

Бор (кач., нар.), бор (моол) лит. *бора* – хүл, ыш өңү ышкаш өң.

Цаарыл (кач., нар.), шаргал алаг (моол) лит. *сарала* – сарыг болгаш ала черлерлиг.

Хээр алык (кач., нар.), хээр алаг (моол) лит. *дорала* – доруг болгаш ала черлерлиг.

Хээр (кач., нар.), хээр (моол) лит. *доруг* – кызыл-хүрөң чүзүннүг аът.

Хул (кач., нар.), хул (моол) лит. *кула* – куу-сарыг болгаш колдуунда чели база кудуруу кара аът.

Улааң хээр (кач., нар.), улаан хээр (моол) лит. *кызыл-доруг* – кызыл болгаш доруг чүзүннүг.

Ынчангаш чылгы малга хамаарышкан 18 өң-чүзүн илередир сөстөрни ажылды шинчилеп турар үеде тып тодараткан бис. Олар шупту моол дылдан үлегерлээшकिनер болуп турар.

Ниитизи-биле түңнөп көөргө, өң-чүзүн илередир сөстөр колдуунда моол уктуг болуп турар. Бо сөстөр девискээрниң чонунуң чугаазының онзагайын херечилеп турар.

I.4. Мал-маганның кажаа-хораазының аттарын илередир лексика

Кандыг-даа дириг амытаннарның чурттаар оран-савазы аңгы-аңгы болур. Ол ышкаш азырал дириг амытаннарның кажаа-хораазы база бода болгаш шээр мал дээш аңгыланып турар тускай аттарлыг болур.

Кажаа [ъ] – иштинге мал турар азы кандыг-бир чүве шыгжаар кылдыр муңгаи ханаларлыг, дээвишриг, эжиктиг кылып каан бажың

хевирлиг тудуг, ол ышкаш кандыг-бир шөлдү долгандыр чагылар аразында доораландыр быжсыглаан ыяштар, херим, дес [ТСТувЯ 2011: 32].

Пүнц – ыяш-биле муңгаштай кылып каан, кыжын шээр малдың чурттаар кажаазы. Хой-өшкүнүң тыныжы үнер болзун дээш дээвииринге 1 метр хире үт кылып каан болур.

Туглиң пүнц – кышкы үеде бызаалар, молдургалар кажаалаар муңгаш кажаа.

Сараа – кырын болгаш кыдыгларын муңгашталдыр шып каан кажаа.

Хониң хашаа (нар., кач) лит. хой кажаазы – шээр малдың чылыг үеде чурттаар ажык кажаазы.

Туглиң хашаа лит. бызаа кажаазы – чылыг үеде бызаалар кажаалаар ажык кажаа.

Адууна хашаа (нар., кач.) лит. чылгы кажаазы – чылгы малды тударда, хереглээр кажаа.

Хаалт – өг азы кажаа иштинге кылып каан, чаш анай, хураган, бызаа кажаалаар кажаажыгаш.

Ынчангаш ук шинчилел ажылын кылып чорудуп тура, мал-маганның кажаа-хораа аттарынга хамааржыр – 7 диалектизмнерни тодарадып тыпкан бис.

I.5. Мал-маганның аарыгларының аттарын илередир лексика

Малчыннар боттарының малын аарыг-аржыктан аажок карактап, кадагалап чоруурлар. Бир эвес кандыг-бир малы аарый бээр болза, олар эм-оьттар дузазы болгаш улустуң эмнээшкининиң дузазы-биле эккиртип ап турарлар. Колдуунда билдингир мал аарыглары тускай аттарлыг болуп турар.

Хамуу (кач., нар.), хамхуул (моол) лит. кодур [ъ] – иштинче хензиг саргылдыр киргенинден кеш аажок кижип, суглаңгылыг шивишкилер-биле шыптынар халдавырлыг аарыг.

Хачык (кач., нар.), лит. саргыга туттурар – малга азы кижиге чыпшына бээр, чүстүг даванныг, ээремчик төрелдиг бичии амытанга туттурар аарыг.

Кецин өптүдүк (кач., нар) лит. ишти аарыыр – эмин эртир сүт эмгенинден, азы шык черге турганындан тыптыр аарыг.

Эргүү (кач., нар.) – шээр малдың бажы дескингеш, чаңгыс черге туруп алгаш долганып-ла турар аарыг.

Ниитизи-биле ажылды кылып чорудуп тургаш, мал-маганның аарыгларынга хамаарышкан 4 диалектизмнерни тодарадып үндүрдүвүс. Ук сөстөр малчыннарның чугаазында хүн бүрүдө ажыглаттынып турар лексиказынга хамааржып турар.

1.6. Малдың дүгүнден болгаш кезинден кылган херекселдер, эдилелдер аттары

Тыва чон бурунгу үеден эгелээш, азыраан малының дүгүнден янзы-бүрү эт-септи, эдилелдерни, херекселдерни кылып чораан болгаш ам-даа кылып чоруур.

Дүк – 1. Кижиниң, дириг амытаннарның кезиниң даштынга үнүп келир удазын хевирлиг чинге чүүл. 2. Кыргааш, ажыл-агыйга хереглээр ындыг чүүл; чүн [ТСТувЯ 2011: 528].

а) Шээр малдың дүгүнден кылган херекселдер:

Эскии (кач., нар.), эсгий (моол) лит. *кидис* – хап тургаш арыглаан дүктү дыткаш, кандыг-бир чүве кырынга бир дески кылдыр чада салгаш, кырынга суг чашкаш, тускай өзекке ораагаш, черге сөөртүп, өйүп тургаш кылган кылын материал.

Таруулук (кач., нар.), даруулага (моол) лит. *базырыг* – өгнүң дээвиирин базыра даштындан шавыштыр ажылдыр каггаш, уштарын хана доразынга быжыглап каар чеп.

Хошулуң (кач., нар.), хошлон (моол) лит. *кожсалаң* – өгнүң курлары, базырыглары кылдыр ажыглаар хылдан калбартыр эшкен чеп.

Хүцүүнч (кач., нар.), хүзүүвч (моол) лит. *мончар* – бызаанны болгаш кулунну баглаарынга болгаш тыртарга эптиг болзун дээш моюнунга кетсип каан баг.

Оосур (кач., нар.), оосор (моол) лит. *баг* – 1. Бир чүвени өске чүвеге быжыглаарынга хереглээр эттеп каан чиңге дилиндек хөм. 2. Ол ышкаш черле чүвени быжыглаар, баглаар өске-даа материал.

Томсуң (ээрсин) утыс (кач., нар.), ээрэх утас (моол) лит. *ээрээн удазын* – шээр малдың дүгүн ээрип тургаш кылган удазын.

Ниитизи-биле дүктен кылган эдилелдерге, херекселдерге хамаарышкан 6 сөстү ажылды кылып турар үеде тодараттывыс.

б) Чылгы малдың чели-биле кылган херекселдер:

Аргомч (кач., нар.), аргамж (моол) лит. *аргамчы*– 1. Чиңгеледир диле кескен хөмден кылган, мал тударынга азы чүък шарып, быжыглаарынга таарыштырган узун баг. 2. Ындыг эдилел хевирлиг кылдыр ээрип каан хылдан, хендиртен азы сууруктан кылган херексел.

Чылгы малдың челинден кылган чаңгыс херексел адын тодарадып көрдүвүс.

в) Кидистен кылган херекселдер аттарынга:

Тевиир (кач., нар.), дээвэр(моол) лит. *дээвиир*– өгнүң кырында кидис шывыы.

Туурга (кач., нар.), турга (моол)– өгнүң ханаларын долгандыр азып каан кидис.

Өрүк (кач., нар.), өрх (моол) лит. *өреге*– өгнүң тооназын өл-чаъс, соок дегбес кылдыр ажылдыр кааптар эдилел.

Ширтик (кач., нар.), ширдэг (моол) лит. *ширтек*– сырып тургаш өгнүң солагай талазында эгелээш, дөрүнү тавартыр оң талазынга чедир чадып каан чадыг.

Кудус (кач., нар.), гудас (моол) лит. *кудус*– дөженип удуур кылдыр даштын пөс-биле шып каан дөрт булуңнуг кидис.

Кутулна өөмүс (кач., нар.), гутал оймс (моол) лит. идик угу– майтак идик иштинге кедер ук.

Тохум (кач., нар.), тохом (моол) лит. чонак– аъттың эзериниң адаанга салыр шывыг.

Таар (кач., нар.) лит. инчеек– чаа төрүттүнген чаш хураган, анай сугар, ооргага чүктер алып, кидистен кылган чылыг хап.

Шивер (кач., нар.) лит. от– идик иштинге, улдуң кырынга таваңгайны чылыглай дөжээр алгы, кидис азы сиген.

Хаяпч (кач., нар.), хаяавч (моол) лит. хаяпча– өгнүң ханазының адаандан соок кирбес кылдыр чылыглаан кидис.

Ынчангаш кидис материалындан кылган херекселдерге, эдилделдерге хамаарышкан 10 диалектизмнерни илереттивис.

Ниитизи-биле ажылывыстан ап көөр болзувусса, шээр малдың дүгүнден кылган херекселдерге 6 сөс, чылгы малдың челинден кылган 1 сөс, кидистен кылдынган идик-хепке, эдилелдерге, херекселдерге хамаарышкан 10 сөстү тодараттывыс.

Тыва кижиниң тос чүзүн малында эң-не үнелиг кештер бар. Мал бүрүзүнүң кежин тывалар идик-хеп кылырынга эрте-шагдан бээр хереглед келген. Мал кежин сояры, кадылары, дер чаан кыртыжаары, кылайтыр херери, хөөдери, идээлээри, дүгүн кыргыыры, дүгүн чыдыдары, дүгүн тазарты дүжүрери болгаш хоюдур эттеп алыры – бо бүгүнүң нарын аргаларын тывалар тергиин билир. Шээр болгаш бода малдың кижиниң шынарының аайы-биле аңгы-аңгы херекселдер, идик-хеп кылырын барымдаалап көргөш, шээр малдың кежи-биле кылдынган эт-херексел болгаш бода малдың кежи-биле кылдынган эт-херексел деп ийи бөлүккө ажылывысты чарып шинчиледивис.

Кеш – 1. Кижиниң, дириг амытанның мага-бодунуң даштыкы шывыы.
2. Өлүргөн дириг амытанның мага-бодунуң союп каан даштыкы шывыы [ТСТувЯ 2011: 122].

а) шээр малдың кежи-биле кылдынган хептер, херекселдер:

Хургна эрисиң дээл (кач., нар.), хурга арьс дээл (моол) лит. *хураган кежи тон* – тоннуң иштин хураган кежи-биле дараан тон.

Хөнэ эрисиң дээл (кач., нар.), хонь арьс дээл лит. *хой кежи тон* – хой кежи-биле тоннуң иштин дараан болур.

Чооргуң (кач., нар.) лит. *чоорган* – шугланып алгаш удуур чымчак шуглак.

Үсте өмүт (кач., нар.), үстэ өмд (моол) лит. *дүктүг чүвүр* – эрг. шээр малдың кезинден дараан чүвүр.

Бопуу кутул (кач., нар.) лит. *бопук идик* – бичии чаштарның чылыг, чымчак идии.

Уут (кач., нар.), уут (моол) лит. *барба* – малга чүдүреринге таарыштыр хөмден кылган улуг сава, чүвениң ындыг савага сыңа бээр хемчээли.

Хүүдэ сав (кач., нар.), хүүдий сав (моол) лит. *хап* – улуг эвес хемчээлдиг даараан хап.

Кутулиң хапчаар (кач., нар.) лит. *идик сыскыы* – мойтак идикти дараарда аңгылай кезип алган чүүлдерин тудуштур даараарыңга хереглээр хөм.

Мал-маганның кежи-биле кылган эт-херекселдер аттарыңга 9 диалектизм сөстү илереткен бис.

б) Мыйыстыг бода малдың алгызы-биле кылган идиктер, херекселдер аттары:

Бөөтүк (кач., нар.) лит. *майтак* – инек алгызындан эттеп, чымчадып тургаш кылган идик.

Бугишл (кач., нар.), бугуйл (моол) лит. *сыдым* – мал шалбалаар, ужунда дээктиг узун баг, аргамчы.

Хацаар (кач., нар.), хазаар (моол) лит. *чүген* – аъттың бажынче кедискеш, аксынче кетсип алыр демирлиг эдилел.

Ногту (кач., нар.), ногт (моол) лит. *чулар* – мал баглаар, аргамчызын кожарыңга хереглээр, аъттың бажынче кетсип алыр чолдак баг.

Шөдүр (кач., нар.), *чөдөр* (моол) лит. *кижен* – аъттың ийи холун, бир будун азы ийи будун, бир холун хары угда баглаар херексел.

Тушаа (кач., нар.), *тушаа* – аъттың ийи холун хары угда баглаар херексел.

Олум (кач., нар.) – атка эзерни быжыглап баглаар, эзерниң бир талазында узун баг.

Чирим (кач., нар.), *жирэм* (моол) – атка эзерни быжыглап баглаар, эзерниң бир талазында олумга уткуштур баглаар баг.

Канцык (кач., нар.), *ганзага* (моол) – эзерниң ийи талазында чүък быжыглап азып алыр кылдыр кылдырган баг.

Ынчангаш бода малдың алгы-кежинден кылган херекселдерге хамаарыштыр 9 диалектизм сөстү тодараттывыс.

Аът кежи-биле хөй кезиинде хар чаапкан үде инек өдээ болгаш шээр малдың өдээн сөөртүрүнгө ажыглаар. Аът кежи-биле херекселдер, эдилелдер кылбайн турар.

Ниитизи-биле көөр болзувусса, шээр малдың кезинден кылып даараан малчыннарның херекселинге хамаарышкан 9 сөстү, бода малдың кезинден кылган эдилелдерге хамаарышкан 9 сөстү ажылывыстың түңнелинде тып илереттивис.

Ук ажылдың материалы кылдыр эрзин аялгазында мал ажыл-агыйынга хамааржыр лексиканы сайгарарын оралдашкан бис.

Ынчангаш доозукчу квалификастыг ажылывыстың бирги эгеде ниитизи-биле эрзин аялгазында Качык болгаш Нарын сумузунуң моол дылдыг тываларының чугаазында моол уктуг сөстөрү хөйү-биле ажыглап турары онзагай болуп турар.

Ниитизи-биле кылган ажылывыста 124 мал-маган ажыл-агыйынга хамаарышкан лексиканы шинчилээн бис. Оларны ынчангаш дараазында бөлүктөргө чардывыс:

- 19 сөс шээр болгаш бода малдың хар-назынынга хамаарышкан;
- 15 сөс шээр болгаш бода малдың эр-кызынга хамаарышкан;

- мал-маганның өң чүзүнүн ылгап адаарынга – 44 сөс;
- мал-маганның кажаа-хораа аттарынга хамааржыр – 7 сөс;
- мал-маганның аарыгларынга хамаарышкан – 4 сөс;
- малдың дүгүнден болгаш кезинден, кидистен кылдынган херекселдер, эдилелдер, идик-хепке хамааржыр 35 сөс;

Бо ажылда илереттинген мал ажыл-агый лексиказы тыва дылда база бир тускай черни ээлеп турар. Ук сөстөр Эрзин кожууннуң Качык, Нарын сумуларының чурттакчыларының хүн бүрүде ажыглап турар, үргүлчү ажыглалдың сөстөринге хамааржып, оларның чугаазының онзагай талаларын херечилеп турарын демдеглеп көрдүвүс.

II ЭГЕ. МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ЛЕКСИКАЗЫН ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ЧОГААЛ КИЧЭЭЛДЕРИНГЕ АЖЫГЛААРЫ

Тыва дыл – Азия диптиң төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөринде ажыглаттынып турар.

Тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы болуп турар. Төрөөн тыва дылынга тода, шын болгаш хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедиешкинниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула [Март-оол 2002: 6].

2.1 Тыва дыл кичээлдеринге чаа федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделери

Россияга 2010 чылдың декабрь 17-ниң хүнүндө федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттың 5-9 класстарга чаа негелделерни киирген. Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарт (ФКӨС) – чаңгыс аай ажылдап кылдынган башкылаашкын ажылынга удуртулга кылдыр алыр документ.

Тыва дыл кичээлинде чаа ФКӨС-биле ажылдаарынга дараазында чүүлдер хамааржып турар:

- а) чаа стандарттың негелделери;
- б) тыва дыл кичээлдеринге хевирлеттинер компетенциялар;
- в) кичээлде ниити чедип алыр түңнелдер;

Чаа ФКӨС-туң негелдезинге башкы тыва дыл кичээлдерин эрттирип тургаш, дараазында сорулгаларны салган турар:

1) өөредир – тема аайы-биле (фонетика, лексика...) тодаргай билиглерни бээр, шын бижилгениң, пунктуацияның чаңчылдары, литературлуг дылдың нормаларына чаңчыктырар, сөс курлавырын байыдар, чугаа культуразын бедидер, төрөөн дылдың ужур-дузазын, амгы үеде байдалын таныштырар дээш о.ө.

2) сайзырадыр – уругларны Россияның ниити национал болгаш кижини төрөлгөтөнниң сүзүктөр болгаш ыдыктарын таварыштыр мөзү-шынар талазы-биле сайзырадым ер; уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын; шын, медреселдиг, аянның номчурунун мергежилдерин сайзырадыр.

3) кижизидер – 9 үндезин сүзүк сиистемазын угаадып билиндирер: кижини – бойдустун дээди чаяалгазы, өг-бүлө – кижиниң сүзүү, чоннун культуразы кижиниң сүзүү, бойдус – кижиниң сүзүү, күш-ажыл – кижиниң сүзүү, эртем-билиг кижиниң сүзүү (байлаа), кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг, кижиниң чуртталгазы болгаш кадыкшылы ыдыктыг. Төрөөн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шингээди алырынга сонургалын күштелдирер; патриотизмниң болгаш интернационализмниң ёзузунга кижизидер; эстетика талазы-биле кижизидер.

Үстүнде салдыг сорулгалардан өөреникчилер кичээл үезинде дараазында хевирлеттинер компетенцияларны билип алыры:

1) *Харылзажылга компетенциязы* дээрге чугааның аңгы-аңгы хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааны шын билип алыр; тус айтырыг бүрүзүнге бодунун бодалын, туружун тода, шын, харылзаалыг кылдыр илередип билир; чугаа этикедин сагыыр; чугааның утказын билип алыры, дыңнап алган чүүлүн кыска азы делгереңгей дамчыдып билир.

2) *Дыл талазы-биле компетенция* дээрге тускай демдектерлиг, иштиги тургузуглуг система, ооң элементилери тускай хүлээлгелерлиг, өскерлип сайзырап чоруур ниитилел болуушкуну дээрзин медресеп билири.

3) *Культура талазы-биле* компетенция дээрге төрөөн дылын чоннун национал культуразының илереттинерининг бир кол хевири, дыл биле чоннун төөгүзүнүн харылзаазын медресеп билири; дылдың өске дылдардан онзагайларын ылгап бирир; национал-культурага хамаарышкан сөстөрнүн (терминнернүн) уткаларын тайылбырлап шыдаары.

Тыва дыл кичээлин өөрөнгөн түннелинде өөреникчилер дараазында түннелдерни чедип алыр турарын айтып турар.

а) *эртем талазы-биле түннелдер (предметтиг)*: 5-ки класстың өөреникчилерининг тыва дылга шингээди алыр кол-кол билиглери: сөстөрнүн лексиктиг, фонетиктиг, тургузуг талазы-биле, чугаа кезектерининг аайы-биле сайгарылгазын кылып билир. Чүве ады, демдек ады, сан адын сөзүглелдерден тып, танып билир. Чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының грамматиктиг уткаларын, кол морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ролун тодарады билир. Укталган чүве аттарын, демдек аттарын тургузуп, чугаага шын ажыглап билир.

б) *эртемнер бүрүзүнден чедип алыр түннелдер (метапредметтиг)*: янзы-бүрү медээ алыр чүүлдерни тып билири (номнар, орус-тыва, тыва-орус, орфографтыг дээш оон-даа өске словарьлар, интернет курлавыр, энциклопедия, номчулга залдары, библиотекалар, катротекалар); тыва дылдың өске эртемнер-биле холбаазын билири, өске эртемнерден янзы-бүрү медээлерни ап, төрөөн дылынга дамчыдары; тыва дылда налган шын бижилгениң дүрүмнернин өске-даа эртемнерге чагыры; бодунун чараш сайзыраңгай чугаазы-биле, байлак сөс курлавыры-биле солун-сеткүүлге, хана-солуннар арыннарынга материалдар бээри.

в) *Бот-тускайлаң чедип алыр түннелдер*: төрөөн дылын тыва национал культураның бир кол ыды деп билип алыр. Эртем-билиг чедип алырының интеллектуалдыг, чогаадыкчы, мораль-этиктиг шынарларын хевирлээринге ужур-дузалыг деп билип алыр. Төрөөн дылын хүндүлөп, ол дээш чоргаарланып, уран-чүүлдүн онзагай хевири кылдыр арыг эдилеп, культурлуг чугаага өөренип чаңчыгар; мөзү-шынары бедик, бот-сайзыраңгай

чогаадыкчы кылдыр ажылдап өөрөнгени; төөрээн чуртунга, чонунга ынак, ие дылынга, ада-өгбезинден дамчып келген ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болур; мен Тываның оглу (кызы) мен деп билиишкинни билир, төрөөн чуртунга четтиргенин илередип, төрөөн чурттуг болганын мээ-медерели-биле угаап чоруур.

Өөрөдилге номнарында ук теманы өөрөдип тура, дедукция аргазы болгаш башкының сөзү, беседа, хайгаарал методтары колдуунда ажыглаттынып турар. Дидактиктиг ажылдардан чүгле мергежилгелер-биле ажыл чорудуп турар. А чаа ФКӨС-биле ажылдаарынга дараазында чүүлдер хамааржып турар: а) чаа стандарттың негелделери; б) тыва дыл кичээлинде хевирлеттинер компетенциялар; в) кичээлде ниити чедип алыр түннелдер. Кичээлди чорутканының соонда уруглар теория-практиктиг билиглер-биле чергелештир бот угланыышкынныг болур.

Метод (орук дээн уткалыг) деп сөстүң философтуг делгем утказы – чүвениң эчис шынынга чедер аргазы, өөренириниң аргазы, бойдус болгаш ниитилел болуушкуннарын шинчилеп өөренири дээни ол.

Метод дээрге башкы биле өөреникчилерниң аразында харылзажырының аргалары. Аргаларның дузазы-биле өөреникчилер билиглерни, мергежилдерни, чаңчылдарны шингээдип алыр, оларның үзел-бодалдары хевирлеттинип тургустунар, боданыр чоруу сайзыраар [Март-оол, 2002: 46].

Өөрөдилгениң кандыг-кандыг методтары барын база башкы биле өөреникчилерниң аразынга кандыг ажыл-чорудулга турар ужурлугул деп чүвени эртемден-методист профессор Е. А. Баринованың 1974 чылда үнген «Методика преподавания русского языка» деп ажылындан тодазы-биле билип ап болур.

Өөрөдилге методтарының кол-кол хевирлери:

1. *Теоретиктиг методтар*: беседа, дыңнадыг, ном номчулгазы. Бо методтарны чаа материалды тайылбырлаарда хереглээр.

2. *Теоретиктиг-практиктиг методтар:* сайгарылгалар, диктантылар, хайгаарал, өтгүннүг домактарны эде кылыры, чогаадыры. Быжыглаашкын үезинде ажыглаар.

3. *Практиктиг методтар:* эдертиглер, чогаадыглар. Бо методтарны бижимел чугаа сайгарылгазының үезинде хереглээр.

Башкы кижиги методту шилип алырындан өөредилгениң үре-түннелдиги, башкылаашкынның шынарының бедии хамааржыр. Дылдың лексика деп кезээнде «Диалектизмнер» деп теманы өөредип тура, мындыг методтарны ажыглап болур: башкының сөзү, беседа, хайгаарал уругларның бот-ажылдары.

Ынчангаш дараазында бо чүүлдү кириерде амгы стандарттың негелдезин ёзугаар ажыглап болур тыва дыл кичээлдеринге янзы-бүрү арга-методтарга дидактиканың бот-ажылдарын чорударын сайгарып көөрү негеттиниң турар.

Тыва дыл методиказы, өске тускай методикалар ышкаш, педагогика эртемнеринге хамааржыр. Ынчангаш тыва дыл методиказы школаларга дылды башкылаарының методтар, аргаларының база принциптериниң дугайында өөредигниң системазы болуп турар.

Методика – уругларның алган билиглерин практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин, чаңчылдарын хевирлээриниң оруктарын айтыр тускай эртем.

Тыва дыл методиказы *чүнү, кайы хире* хемчээлдиг өөредирил, *чүге* өөредирил база школачыларны *канчаар* өөредирил деп айтырыгларны долузу-биле харыылап турар.

Оон ыңай тыва дыл методиказы өөредилге-биле холбаштыр уругларны бүгү талазы-биле кижизидерин боттандыар.

Тыва дылды башкылаарының методиказы элээн хөй бөлүктөрдөн тургустунар. Оларның кол-колу мындыг:

- I. Тыва дылды башкылаарының ниити айтырыглары.
- II. Грамматиканы башкылаарының методиказы.

III. Аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазы.

IV. Тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар чорудар ажылдар.

V. Факультатив кичээлдер.

Тыва дыл кичээлиниң кол-кол сорулгалары мындыг:

– келир үениң башкыларын тыва дыл методиказының теоретиктиг билиглери болгаш практиктиг чаңчылдары-биле чепсеглээр;

– школа программаның материалдарын башкылар эки деңгелге билген турарын база оларны школачыларга долу дамчыдып берип шыдаарын чедип алыр;

– келир үениң башкыларын школаларның мурнакчы арга-дуржулгазы-биле таныштырар. Өөредилгениң чаа методтар, аргаларын чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап шыдаарын чедип алыр;

– өөредилге-биле кады уругларны бүгү талалыг эки кижизидерин боттандырар [Март-оол 2002: 5].

Дараазында школага 6-гы класстың тыва дыл кичээлинге «Диалектизмнер» деп теманы өөредип тургаш ажыглап болур кичээлдин чижек үзүндүлерин кылып чоруткан.

2.2. 6-гы класска «Диалектизмнер» деп теманы өөредип тура, Эрзин кожууннун аялгазында мал ажыл-агыйының лексиказын ажыглаары

Тыва дылдың лексиказында чамдык сөстөр кызыгаарлыг ажыглаттынып чоруур. Оларга диалектизмнер, профессионализмнер, жаргонизмнер хамааржыр

Кандыг-бир девискээрниң чурттакчыларының чонунуң онзагайын илереткен сөстөрни **диалектизмнер** дээр.

Тываның Эрзин кожуунунуң чурттакчыларының чугаазы онзагайы-биле ылгалдыг, чүге дизе Моол күрүнениң кызыгаарының чоогунда чурттап турар болгаш чамдык сөстөрни моол дылдан үлегерлеп алганнар. Ынчангаш оларны моол дылдыг тывалар деп адап турар.

Амгы үеде ажыглаттынып турар 6-гы класстың өөредилге номунун авторлары диалектизмнерге хамаарышкан теманы өөредирде, уругларның бот ажылдары метод-биле (мергежилгелер дузазы-биле) чаа теманы тайылбырлаар кылдыр кииргеннер.

Школага тыва дыл кичээлин өөредип тура, чүгле өөредилге номнарынга кирген материалдар-биле кызыгаарланмайн, янзы-бүрү немелде материалдарны ажыглаары чугула. Ынчангаш электроннуг хевирге дидактиктиг материалдарны ажылдап кылыры бөгүнге негеттинип турар.

«*Дидактиктиг материал*» деп терминни словарьларда аңгы-аңгы кылдыр берип турар:

Өөреникчилерге бот-ажылдар кылдыр бээр янзы-бүрү өөредилге пособиелери (карточкалар, перфокарталар, таблицалар, схемалар, чуруктар дээш оон-даа өске) болгаш үлелге материалдары, мергежилгелер чыындылары хамааржыр [Профессиональное образование: Словарь, 1999: 285].

Ниитизи-биле алырга, дидактиктиг материал дээрге немелде өөредилге пособиелери, үлелге, көргүзүг материалдары болур деп чүүлдү словарь бадыткап турар.

6-гы класска лексиканы өөренип тура, өөреникчилер «Диалектизмнер» деп теманы өөренирлер. Ук шинчилел ажылында сайгарып турарывыс мал ажыл-агыйының лексиказын тыва дыл кичээлдериниң быжыглаашкын кезээнге ажыглап болур бот ажылдарның хевирлерин ажылдап кылган бис.

2.2.1. Мергежилгелер

Мергежилгелер уругларның алган билиглерин практика кырынга ажыглаарынга, шын бижилгениң болгаш бижик демдектерин салырының дүрүмнерин шингээдип алырынга база чугаа сайзырадырынга улуг ужур-дузалыг [Март-оол 2002: 98]

Мергежилгелерде бердинген немелде айтырыглар болгаш онаалгаларның сорулгалары – чок-ла болза чаа теманы уругларга

билиндирери, азы өөренип эрткен материалын катаптаары, быжыглаары, азы чаа тема-биле оларны холбаары.

Чүве адын өөредип азы катаптап тургаш, уругларга дараазында мергежилгелерни кылдыртып болур.

Мергежилге 1

Онаалгазы: Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Хураганныг хөн читкен. Кадарчы ыттың өдекче сыңнып ээрип турарын дыңнап каан. Көстүкпенни эдерткеш, арттың кырынче үнө халдып келген. Аъдының кулактары сүүрерип, чыт тырткан. Хойдуккан аъттың аксын чыыра тырткан. Кыры-биле кускуннуң ужуп эрткенин көргөш, хоюн бөрү чип каан деп бодаан. Сөөскөн аразында хураганның сиртин көрүп каан. Хой-даа, хурук-даа менди бо турган. Хүннүң дүвүрээзинниг эрткенин бодап чораан.

1. Бердинген сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарыл? Бердинген сөзүглелге аттан бериңер. 2. Карартыр парлаан сөстөрни литературлуг дыл-биле деңнеңер. Оларны кыдыраажыңарже ушта бижип алыңар. 3. Силер кадарчылап көргөн силер бе?

Харыызы:

1. Бердинген сөзүглелде хураганнаан хой дугайында чугаалап турар. Сөзүглелди «Олча» деп адап болур. Чүгө дизе, кадарчы хоюн көөргө чаш хураган төрүп алган болган. Ол дээрге кадарчыга кончуг улуг олча болган. 2. Хөн – хой, хурук – хураган. 3. Ийе, кадарчылап көргөн бис.

Чедип алыр түннелдер:

1. Эртем талазы-биле (лингвистика): Диалектизм сөстөрни литературлуг дылдан ылгап билип алыры.
2. Эртемнер талазы-биле (метапредметтиг): логиктиг боданыышкынын бижимел чугаага диалектизм сөстөрни шын бижип билирин болгаш чедимчелиг ажыглап билиринге чаңчыктырар.

3. Бот-хууда чедип алыр түңнелдер: уругларны долгандыр турар бойдузунга, дириг амытаннарга хумагалыг, тыва дылынга ынак болурунга кижизидер.

Ынчангаш мергежилгелер уругларның немелде билиглер чедип алырынга улуг ужур-дузалыг дээрзин демдегледивис.

Мергежилге 2

Онаалга: Номчуңар. Карартыр парлаан диалектизмннерни литературлуг нормага дүгжүп турар сөстөр-биле солуп бижир.

1. Мен акым-биле **мөр** суггарып чордум. 2. Авам биле дуңмам куш даң бажында **үхүр** саап турдулар. 3. Бистиң аалдың өшкүлери бөгүнден эгелеп **ишиктеп** эгелээн. 4. Анай-оол акымның **күүзү** кулуннапкан болду. 5. **Хөхү бух** дуу аалда турар чорду.

Харызы:

Мөр – аът, үхүр – инек, ишиктеп – анайлап, күүзү – беги, хөхү бух – көк буга.

Ынчангаш мергежилгелер уругларның немелде билиглер чедип алырынга улуг ужур-дузалыг дээрзин демдегледивис.

2.2.2. Карточкалар болгаш перфокарточкалар

Карточкалар, перфокарточкалар-биле ажыл дээрге бот-ажылдарның бир хевирлери. Бо хевирниң ажылдарын онаалга хыналдазының үезинде база кичээлдин быжыглаашкын кезээнге ажыглаар.

Карточкаларга каш айтырыг кириери, кандыг хевирлиг кылыры кичээлдин сорулгазындан, башкының арга-дуржулгазындан хамааржыр. Бир карточкага шупту бижимел айтырыглар-даа азы чамдыызын аас-биле харыылаар айтырыглар-даа болур. Бир карточкага айтырыгларны үштен көвүдетпезе эки. Бир кичээлге каш кижини карточка-биле ажылдадырын башкының бодундан хамааржыр. Карточка-биле ажылга (онаалга хыналдазынга) 5-6 хире минута бээр, а быжыглаашкын кезээнге оон бичии

хөй белеткел үезин берип болур. Карточкаларны ол-ла дораан хынааш, демдектерни салыр.

Перфокарточкалар-биле ажылды база, чок-ла болза онаалга хыналдазынга, чок-ла болза быжыглаашкын кезээнге чорудар. Ажылдың бо хевири класстың уругларының билиин хары угда хынаарынга дузалап турар.

Перфокарточкаларны шупту өөреникчилерге-даа азы элээн каш кижилерге-даа берип болур.

Перфокарточка №1	
<i>Онаалгазы:</i> Бердинген сөстөрдөн бода малга болгаш шээр малдың чаш төлүңгө хамааржыр сөстөрү ушта бижээш, оларны Эрзин кожууннун Качык, Нарын чурттакчыларының диалектизм сөстөри-биле солуп бижир.	
<i>Инек, хой, аът, анай, хуна, бе, аскыр, өшкү, хураган, буга, шары, серге, ирт, кошкар.</i>	
Бода малдың чаш төлү	Шээр мал чаш төлү

Харыылары:

Бода малдың чаш төлү: бызаа – тухул, кулун -унук.

Шээр мал чаш төлү: анай – ишик, хураган – хурук.

Перфокарточка №2
<i>Онаалгазы:</i> Бердинген сөстөрдөн хойнун өң-чүзүнүн илередир диалектизмнерни ушта бижээш, литературлуг нормага дүүштүр бижир.
<i>Шилги, бора, цөнкүң, хар, хар нүтэ, цээрт, саргыл.</i>

Харыылары:

Цөнкүң – ак.

Хар – кара.

хар нүтэ – кара карактыг.

Карточка № 1

Онаалгазы: Дараазында бердинген сөстөрни литературлуг дыл-биле деңнээш, ук сөстөр-биле чаңгыс дазылдыг сөстөрдөн чогаадып тургузунар.

Мал –

Тэмэ –

Харыылары:

Мал – мал, малчын, малдыг, малдаар.

Тэмэ – теве, тевелээр, тевелиг.

Карточка № 2

Онаалгазы: Дараазында бердинген сөстөрни литературлуг дыл-биле деңнеңер.

Мал, хашаа, күү, ацырык, сэрхи.

Харыылары:

Мал – мал, хашаа – кажсаа, күү – бе, ацырык – аскыр, сэрхи – серге.

Карточка, перфокарталарны колдуунда эштеринден ылгалып турар өөреникчилерге бээр болза эки. Чамдык өөреникчилер теманы тергиин эки кылдыр эштеринден мурнай билип алгаш, эштери башкының тайылбырын дыңнап турар үеде чалгаарап олуруп бээр таварылгаларда ол өөреникчиге шала бергезимээр онаалгалыг карточкадан, а теманы арай кошкак шиңгээдиң алган азы утказын арай билбейн турар өөреникчиге щору белең онаалгалыг карточкадан берип каар болза эки.

2.2.3. Чурук-биле ажил

Чурук-биле ажил – уругларның угаан-медерелинге чүвени сактып алырынга ажыктыг бот-ажылдарның чугула хевириниң бирээзи.

Чурук-биле ажилдың негелделери:

1. Кичээлдин сорулгаларының аайы-биле чурукту шын шилип алыр. Сюжеттиг чуруктуң темазы, ында болуушкуннар уругларга билдингир, таныш турар ужурлуг. Оларның сагыш-сеткилин өөртүптер, көдүрүптер солун болур.

2. Чурукту самбырага азыпкаш, уругларга боданыр, чурукту

3. Хайгаараар, топтап көөр үени бээр.

4. Чуруктуң утказынче өөреникчилерниң кичээнгейин угландыраар элээн каш айтырыгларны өөреникчилерге салыр.

5. Билдинмес сөстөр-биле ажыл чорудар.

6. Чуруктуң дузазы-биле харылзаалыг чугаа азы чогаадыг-миниатюраны бижиттирип болур.

Кичээлдин сорулгаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел-биле кандыгдаа хевирниң бот-ажылдарын чорудуп болур: аңгы-аңгы сөстөр-биле ажылдап болур, даяныр сөстөр бергеш, чогаадыг-миниатюра бижидип, харылзаалыг чугаа тургузар, домактар чогааттыраар дээш өске.

Бот-ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин амгы үениң башкылары школаларда хөйү-биле апарган. Чурук-биле ажыл көргүзүг материалының кол кезээ. Ол уругларның бижимел болгаш аас чугаазын сайзырадырынга улуг салдарлыг. Уругларның чүгле аас болгаш бижимел чугаазын эвес, а оларның орфографтыг болгаш пунктуациялыг дүрүмнерин сактып алрынга бо бот ажылдың хевири ажыктыг болур.

Чурукту салгаш, уругларның янзы-бүрү сонуггалын оттуруптар кылдыр дараазында айтырыгларны салып болур. Чижээ: Чурукту кичээнгейлиг көрүңер.

Онаалгалары:

Онаалга 1. Кижизидилгелиг беседа.

1. Кандыг темада чуруттунган чурук-тур, уруглар?

2. Чурукта кандыг дириг амытаннар көрүп тур силер?

3. Ук малдың ажык-дузазы кандыгыл?

4. Силерниң мал ажылында ажылдап чоруур төрелдериңер бар бе?

Онаалга 2. Чурукта бердинген мал ажылынга хамааржыр сөстөрни кыдыраажыңарже ушта бижиңар? Ук сөстөрни мурнуу-чөөн диалектиде диалектизмнер-биле солуңар.

Даяныр сөстөр:

хой, өшкү, аал, кодан

Онаалга 3. Мал ажылынга хамаарыштыр тыпкан сөстөриңерни ажыглап, «Бистиң каас чараш малывыс» деп кыска чогаадыгдан бижиңер.

Онаалга 2-ниң харыызы:

Хой - хөн

Өшкү- ямаа

Аал - ээл

Кодан – хоту

Чедип алыр түңнелдер:

1. *Эртем талазы-биле (языковые):* чурукту кичээнгейлиг көргөш, мал-ажылынга хамаарышкан лексиканы өске диалектилер-биле деңнеп өөренип алыры.

2. *Эртемнер талазы-биле (метапредметные):* Мал-ажылынга хамаарышкан лексиканы чогаадыгларга хөйү-биле ажыглаар. Ынчангаш чогаал-биле холбаалыг.

3. Бот-тускайлаң (личностные): тыва чоннуң шаандан тура амгы үеге чедир кылып чоруур, хүндүткелдиг ажылының бирээзи – мал ажылы деп өөреникчилерниң медереп билип алыры.

2.2.4. Чогаадыг-миниатюра

Чогаадыг-миниатюра – уругларның бот-ажылдарының чугула хевири. Мону катаптаашкын, быжыглаашкын кичээлдеринге ажыглаары кончуг таарымчалыг.

Эге школадан уруглар харылзаалыг чугаа тургузарының мергежилин чедип алган келир. Ынчангаш 5-6 класстарның өөреникчилеринге бо ажылды чорудары ындыг-ла кончуг берге эвес, ынчангаш чогаадыкчы ажылдың хевири болганда, уругларга чаңчыл, мергежил негеттинер. Аргалыг-ла болза, бичии хевириниң бо чогаадыгын аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар дузазы-биле бижиپ эгелезе эки, уругларга чиик болур.

Уругларга таныш, тема талазы-биле оларга чиик чурукту шилип алыры улуг рольду ойнаар. Чурукту уругларга топтап көргүскеш, билдинмес сөстөр-биле ажылдаткаш, айтырыгларны бергеш, ол ёзугаар бижидер. Азы чок болза, ол чуруктуң утказынга даяныр сөстөрни башкы берип болур. 5-6 класстың уругларынга айтырыглар бээри албан эвес, ынчалза-даа чуруктуң утказын класстың бүгү өөреникчилери-биле сайгарары, билдинмес сөстөрниң утказын тайылбырлаары албан.

Чогаадыг-миниатюраны кайы хире үе иштинде бижидери кичээлдин сорулгазындан, уругларның билииниң деңгелинден хамааржыр. Эвээш хемчээлдиг чогаадыг болза, 5-7 минута ажырбас, оон эвээш азы хөй бооп болур.

Чогаадыг-миниатюраны чүгле чуруктар ёзугаар бижидер эвес, анаа темалар бергеш, бижидип база болур. Чижээлээрге, 5-ки класска көргөн, билген база хайгаараан болуушкуннарынга үндезилеп, “Мээң ыдым – мээң өңнүүм”, “Чайгы дыштанылгамда аалга”, “Аът”... дээш оон-даа өске темаларга бижидип болур.

6-гы класска номчаан номнарының, көрген, таварышкан болуушкуннарының база оран-чурт (төрээн чер, суур, хоорай), эт-херексел, бойдус камгалалы, тыва улустун чаагай чаңчылдарының дугайында болгаш өске-даа янзы-бүрү темаларга чогаадыг миниатюра бижидип болур.

Чогаадыг-миниатюра темаларын ургларының билииниң деңнелин, назы-харын барымдаалап, сонуургалын өөренип көрүп тургаш, шилип алып. Маңаа болза башкының эки белеткели, чогаадыкчы чоруу негеттинер.

2.2.5. Диктантылар

Диктант – өөренип эрткен чүүлүн быжыглаар, өөреникчилерниң орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни кайы-хире шингээдиң алганын хынаар бижимел ажилдарның бирээзи.

Словарьлыг диктант – уругларның сөс курлавырын байыдарының база шын бижилгениң чаңчылдарын чедип алырының чугула аргазы. Кичээлди словарьлыг диктант-биле эгелээр болза, таарымчалыг деп К.Б. Март-оол демдеглеп турар [Март-оол 2002: 112].

“Диалектизмнер” деп теманы өөредип тура, мал ажыл-агый лексиказынга хамаарышкан словарьлыг диктантыны кичээлдиң эгезинде кылып болур .

Онаалгазы:

Сөстөрүни бижээш, карартыр парлаан сөстөрүни эрзин аялгазында канчаар адаарын бижир.

*Инек, аът, сигеннээр, кадарар, хойжу, чылгычы, **хураган**, бызаалар, **шары**, сарлык.*

Харызы:

Хураган – хурук, шары – шар.

Шилилгелиг диктант – чүгле өөрөнгөн материалынга хамаарышкан сөстөрүни база сөс каттыжышкыннарын шилип бижири. Шилилгелиг диктант уругларга боданыр арганы берип, угаан-бодалын сайзырадып, эрткен

материал талазы-биле өөреникчилерниң билииниң деңгелин илередип алырының чугула аргазы бооп турар.

5-ки класска «Диалектизмнер» деп теманы өөредип тура, мал ажыл-агыйының лексиказын ажыглаары-биле дараазында шилилгелиг диктаныны чорудуп болур.

Онаалгазы: Дараазында бердинген сөзүглелден Эрзин аялгазында мал ажыл-агыйынга хамаарышкан диалектизмнерни ушта бижир.

Бир хүн дуңмам-биле дүш соонда, хой кадарып чор бис. Дүш соонда, хой кадарда эки чүвези чап ишик, хурук авалары-биле кады оъттаар. Элээн үр кадаргап, орайтадыр чанып келдивис. Коданга чедип кээривиске, бир ямаа бистиң соовустан алгырып кел чор. Анайы-даа чок. Элдеп чүве. Катан ол өшкүнү сүрүп алгап, кодан хойга каттыштырыптывыс. Анайы хойлар аразында бар болган.

Харызы:

Ишик - анай

Хурук - хураган

Ямаа – өшкү

Амгы үеде тыва дылга болгаш оң диалектилеринде сөстөрни бижииринге өөреникчилерниң бергедээшкннери хөй дизе чазыг эвес. Ынчангаш диктант-биле ажылдарны чорударга, уругларның орфографияга билии бедей.

2.2.6. Ребус

Репус (лат. rebus – херекселдер дузазы-биле) – оюн-тывызык, тускай уткалыг фигуралар, чуруктар, үжүктөр болгаш демдектерни көрүп тургаш, сөстөрни тывары. Ол уругларның логиктиг боданыышкынын сайзырадыр шынарлыг.

Мал ажылынга хамааржыр сөстөрни өөредип тура, уругларга билдинери-биле дараазында ребустарны тыптырып болур.

Чижек ребустар:

1. + ЧЫ = (ЧЫЛГЫЧЫ)

2. АН + = (анай)

3. + К = (инек)

4.

+НЭЭР= (сигеннээр)

5.

+ ЫI= (шары)

6.

”

+T= (ирт)

”

7.

+Ге= (серге)

8.

+ЖУ= (хойжу)

С Р

9. ~~ШАЙ~~ + ЛЫК = (сарлык)

Ребусту колдуунда класстан дашкаар чорудар ажылдарга хөй ажыглап турар, ынчалза-даа кичээлдин быжыглаашкын кезээнге, катаптаашкын кичээлдерге ребустун биче хевирлерин ажыглаары таарымчалыг.

2.2.7. Кроссворд

Кроссворд – англи дылда “крест” дээн сөс. Оюн-бодалга, билдингир оюннарның бирээзи. Оюннун негелдези: бердинген хос хана-карактарны оюннун негелдезинге, айтырыгларынга дүүшкек сөстөр-биле долдуруп тывар ужурлуг. Уруглар чаа-чаа сөстөрни билип ап, дылының сөс курлавыры байыыр, мээ-медерели сайзыраар. Өөредиглиг кроссворд бир теманы өөренип дооскан соонда, ол темага хамаарышкан болур.

Кроссвордтун айтырыглары:

- 1) Тожу кожуунда азырал амытан.
- 2) Мал малдап чоруур киж.
- 3) Бениң чаш төлү.

- 4)
- 5) Чазап каан инектин ады.
- 6) Эстеп чоруур дүктүг амытан.

7)

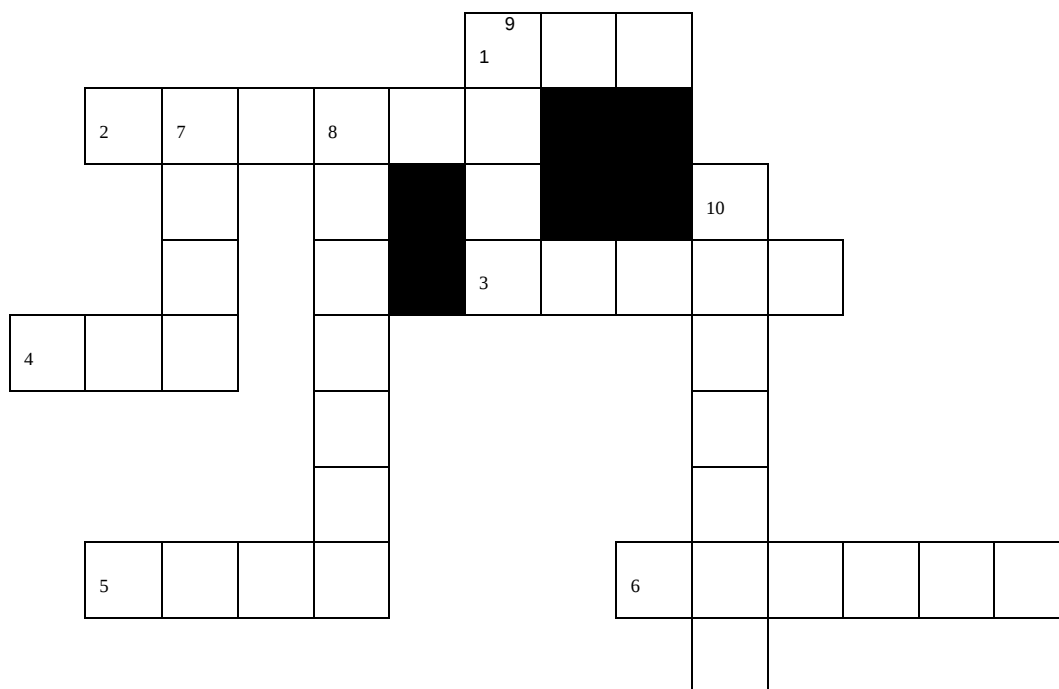

8) + чы

- 9) Бода малдың бир хевири.
- 10) Хойнун чаш төлүнүн ады.

Кроссворд

«Хойлуз кижиг каас, инектиг кижиг тодуз»

Харыялары:

1. Иви
2. Малчын
3. Кулун
4. Хой
5. Шары
6. Сарлык
7. Анай
8. Чылгычы
9. Инек
10. Хураган

Ук оюн-бодалганы колдуунда класстан дашкаар чорудар ажылдарга хөй ажыглап турар, ынчалза-даа кичээлдин быжыглаашкын кезээнге, катаптаашкын кичээлдерге кроссвордтуң биче хевирлерин ажыглаары таарымчалыг.

Мындыг хевирлиг бот-ажылдарның хевирлерин ажыглап тургаш, кичээлди эрттирерге, өөреникчилер аажок сонуургаар болгаш идекпейлиг ажылдаар. Ол ышкаш ребустар, кроссвордтар уругларның назы-харынга дүүштүр кылдырган болур. 6-гы класска ындыг хевирниң бот-ажылдары уругларга дыка ажыктыг. Чүге дизе, ук ажылдарны кылып тура, уруглар сөстөрниң лексиктиг уткалары-биле таныжып, билип алып. Бажыңга онаалга кылдыр уругларга аңгы-аңгы темалар бергеш, ребустарны, кроссвордтарны уругларның боттарынга тургузуп эккээр онаалга бээр болза, өөреникчилер материалдар дилеп, айтырыглар тургузуп тургаш, дыка хөй чүүлдерни билип алып.

Ниитизи-биле түңнөп чугаалаарга, 6-гы класска тыва дыл кичээлдеринге «Диалектизмнер» деп теманы өөредип тургаш, үстүнде бот ажылдарның хевирлерин кичээлге класстың билииниң деңнелиниң аайы-биле таарымчалыг ажыглап болур. Бот-ажылдарны кандыг-даа теманы өөредип тургаш, эмин эрттир көвүдетпейн, ажыглап болур.

Чаа федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тыва дыл кичээлдеринге диалектизмнерниң ажыглалын допчулай демдеглээн бис. Мергежилгелер, карточкалар, перфокарточкалар-биле ажылга доктаап, тайылбырны кылдывыс.

Тыва дыл кичээлдеринге уругларның хандыкшылын, боданыр аргазын экижидер сорулга-биле кроссворд, ребус дээн чижектиг сонуурганчыг материалдарны база киирдивис.

2. 2. Тыва чогаалга күрүне стандартының утказы, тургузуу, негелделери болгаш принциптери

Тыва Республиканың ниити өөрөдигезиниң тыва чогаалга күрүне стандарты – өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминге албан шиңгээдир ужурлуг билиглерин чедип алырынга удуртулга болур кол документ.

Стандарты школа башкыларынга, тыва чогаал эртеминге, өөрөдиге программаның тургузукчуларынга, өөрөдиге номнарының авторларынга адрестээн. өөрөдиге чорудулгазынга киирген негелделерге дүүштүр тус черниң чонунуң аас чогаалын болгаш литературазын өөрөдип тура, Россия Федерациязының чоннарының культуразының онзагайларын база барымдаалаар.

Тыва чогаал эртеминге күрүне стандарты чаа программа авторларынга дараазында таарымчалыг байдалдарны тургузар:

- ТР-ниң өөрөдиге системазында тыва чогаалды школага өөрөдирин чаңгыс аайлаарынга;
- кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөрөдигеге тыва чогаалдың өөрөдиге программаны тургузарынга;
- албан өөренир ужурлуг чогаалдарга хамаарыштыр өөреникчилерниң шиңгээдип алган билииниң шынарын тодарадырынга;
- тыва чогаалга өөрөдиге-методиктиг комплекстер тургузарынга болгаш чаңгыс аай эртем-методиктиг угланыышкынны хандыраарынга;
- Россияның хөй янзы чоннарының культуразы база делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныжарынга;
- өөрөдиге программаның кирген улуг хемчээлдиг болгаш чайгарары нарын чогаалдарны бөлүктөп өөрөдирин сүмелээринге;
- вариативтиг өөрөдиге программаларын тургузарынга база тыва чогаалды өөрөдириниң чадалар аразында шилчилгелиг харылзааларын өөрөдип көөрүнге.

Тыва чогаалга стандарт дараазында үш бөлүктү тургузуп турар:

1. Тыва чогаалга школа программаның тургузуунга;

2. Тыва чогаалга школа программазын шиңгээдип алганының түңнелдеринге;

3. Тыва чогаалга школа программазын күүседириниң байдалдарынга.

Стандарт өөредилге-кижизидилге ажылының чорудуунуң киржикчилериниң (өөреникчилерниң, ада-иениң, башкыларның) сонuurгалынга дүүштүр ажылдап кылдынган.

Стандарттың тургузуунда болгаш утказында сорулгалар күрүне чагыын күүседип турар болганда, ол эге ниити. Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң аразында шилчилгелиг турар болгаш дараазында принциптерге чагырткан болур:

- тургузукчу бөлүктүң стандарттың төлевилелинге, ооң сайгарылгазының түңнелдеринге база ук төлевилелди бадылап боттандыраарынга хамаарыштыр ажык-чарлыы болгаш демократчы үзел-бодалды;

- төлевилелди амыдыралга боттандырып кииреринге чедир хөй-ниитини: өөредилге-кижизидилгелиг ажылга хамаарышкан бүгү специалистерни, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларының ажылдакчыларын хаара тудары;

- стандарттың төлевилелин кылып, сайгарып турар үеде, ооң эдип-чазалгазынга хамаарыштыр янзы-бүрү ажыл-херекчи саавырларны күүседире.

2.3. Тыва чогаал кичээлдеринге мал ажылының лексиказын ажыглаары

Тыва чон шаандан тура мал ажылын кылып чораан болгаш ам-даа кылып чоруурлар. Олар мал-маганын ырларынга, йөрээлдеринге, тывызыктарынга, үлегер домактарынга болгаш чогаалдарынга хөйү-биле ажыглап чоруурлар. Ынчангаш тыва чогаалчылар база мал-маганының дугайында утпайн, оларны чогаалдарынга киирип, тыва чоннуң мал ажылынга ынаан, амыдырал чуртталгазын ооң- биле холбап чоруурун үргүлчү чогаалдарынга бараалгадып чоруурлар.

Тыва чогаалдың өөредилге номнарында мал ажыл-агыйынга хамаарышкан лексикалыг чогаалдар хөй болуп турар. Ук ажылга бис 5-ки класстың өөредилге номунда К-Э. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» тоолун, 8-ки класстың өөредилге номунда Ч. Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузун, 10-гу класстың өөредилге номунда О. К. Саган-оолдун «Дөспестер» деп романын тыва чогаал кичээлдеринге ажыглаарынга дидактиктиг материалдарны кылып чоруттувус.

2.3.1. Бот-тускайлаң ажылдар

Бот-тускайлаң ажылдарга уруглар төрөөн чогаал номнарын боттарының сонуггалы азы башкының сүмелээни-биле ажылдарны чорудар. Номчаан чогаалдарынга чуруктарны чурууру, уругларның бот-номчулгазы, номчукчунун дептержигежин чорудары дээн чергелиг ажылдар бир класстан дараазында классче чоорту нарыыдаар. Улустун аас чогаалын чыыр, бот-чогаадылга ажылын кылыр, номчаан чечен чогаалдарынга болгаш көргөн чүүлдеринге унелел бижиир.

2.3.1.1. Рольдап номчудары

Рольдап номчудары – номчулга үезинде уругларның кичээнгейин хаара тударынга ужур-дузалыг арга. Чижээлээрге, К-Э. К. Кудажының “Кым эң ажыктыгыл?” деп чогаалындан дараазында үзүндүнү рольдап номчудуп болур.

Аът:

– Ии-хоо, кончуг шын-дыр. Шиитпирлээн өйү келген айтырыг көдүрген-дир силер. Кымның эң ажыктыын тывары черле чугула. Борта киржилге чок артар аргам чок. Чүге дээрге эң-не ажыктыг амытан мен болгай мен, ии-хоо!

Инек:

– Өңүм кара-даа болза сүдүм ак, мээң эьдим, мээң саржаам, мээң сүдүм делегейде алдаржаан.

Хой:

– Мээң хураганым кежин, мээң дүгүмнү уттуп алырыңарга, черле таарышпас, ма-маа!

Теве:

– Буук-буук... Мен дег мөге шыырак ажылчын силер бе?

Аът, инек, хой, тевениң боттарының ажыын көөргедип турарын ук диалогта көргүскөн.

Ч. Ч. Кууларның “Шораан” деп чогаалындан дараазында үзүндүнү кирип болур.

Шораан:

– *Ыйылаан ымыяаны көй даан, авай, мээң холум оъттап туй.*

Чакыймаа:

– *Ох, кулугурну, ядараан чүвени, чарс кыл, оглум – дээш хоюн саап олурар.*

Шораан:

– *Дывылаар-Сарыгны саап олур сен бе, авай, кай, мен бажын тутчуп берейн.*

Чакыймаа:

– *Бээр кел че, харын, эниим. Хураганны тудуп бер. Шыырак чүвениң эмиин элээн артыктап сааптайн.*

Шораан биле авазы Чакыймааның бот-боттарының аразында ынаан, эвилең ээлдээн бадыткап көргүзүп турар.

Бердинген үзүндүде мал ажылының лексиказы кирген сөстөрнү тывыңар. Оларны мурнуу-чөөн диалектинин сөстери-биле солуп адаңар.

Инек – үхүр, аът – мөр, хой – хөн, теве – тэмэ, хураган – хурук.

Рольдап номчуп турар үеде чогаалда маадырларның эмоциязын көргүскөн сөстөрнү (чижээлээрге, кээргээнин, хорадаанын, өөрээнин, кортканын илереткен), айтырыг домактарын уругларга шак ындыг хөөн-биле номчудуп өөрөдирге, оларның сонуургалы улам улгадып, номчулгазының шынары бедиир.

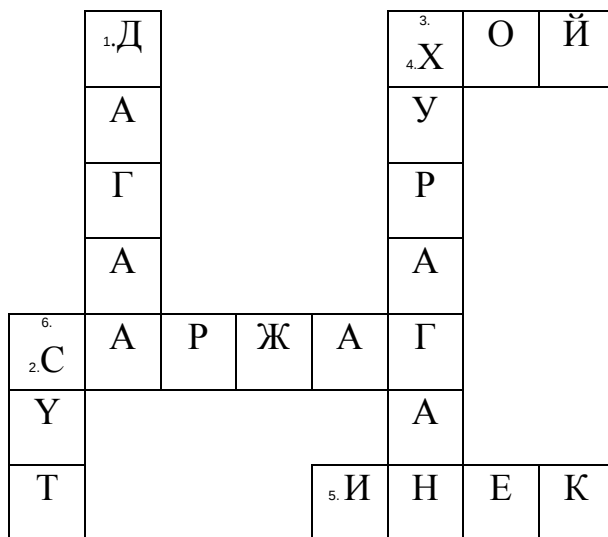
2.3.1.2. Кроссворд

Кроссворд – мерген уганның дүлгүүрү. Ол уругларга долгандыр турар делегейни билип алырынга кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уруглар кроссворд-биле ажылдаарынга сонугалдыг болгаш ынак. К-Э. Кудажының “Кым эң ажыктыгыл?” деп чогаалында мал ажылының лексиказынга хамаарыштыр кроссворд айтырыгларын мынчаар тургузуп ап болур.

Онаалгазы: Бердинген айтырыгларга харыылаңар, тып алган харыыңарны адаанда хос көзенектерже киир бижинер.

1. Азырал куш ады.
2. Тыва ак чем.
3. Дыдыраш дүктүг азырал дириг амытанның төлүнүң ады.
4. Азырал дириг амытан ады.
5. Сүт бээр азырал дириг амытан.
6. Тыва ак чем.

Харыылары:

1. Дагаа.
2. Саржаг.
3. Хураган.
4. Хой.

5. Инек.

6. Сүт.

Ч. Ч. Кууларның “Шораан?” деп чогаалында мал ажылының лексиказынга хамаарыштыр кроссворд айтырыгларын мынчаар тургузуп ап болур.

Онаалгазы: Бердинген айтырыгларга харыылаңар, тып алган харыыңарны адаанда хос көзенектерже киир бижинер.

1. 2 харлыг инек.
2. Инектиң чаш төлү.
3. Чазап каан эр өшкү.
4. Шээр малдың бир хевири.
5. “Шораан” деп чогаалда Багыр чүзүн сергеге орнапканыл?
6. Чазап каан теве.
7. Көдээ аалдың турар чериниң ады.
8. Азырал куш ады.
9. Хойнуң чаш төлүнүң ады.
10. Малды карактаар кижии.
11. Эңгин тевениң антоними.
12. Өшкүнүң чаш төлү.
13. Бода малдың бир хевири.

Харыылары:

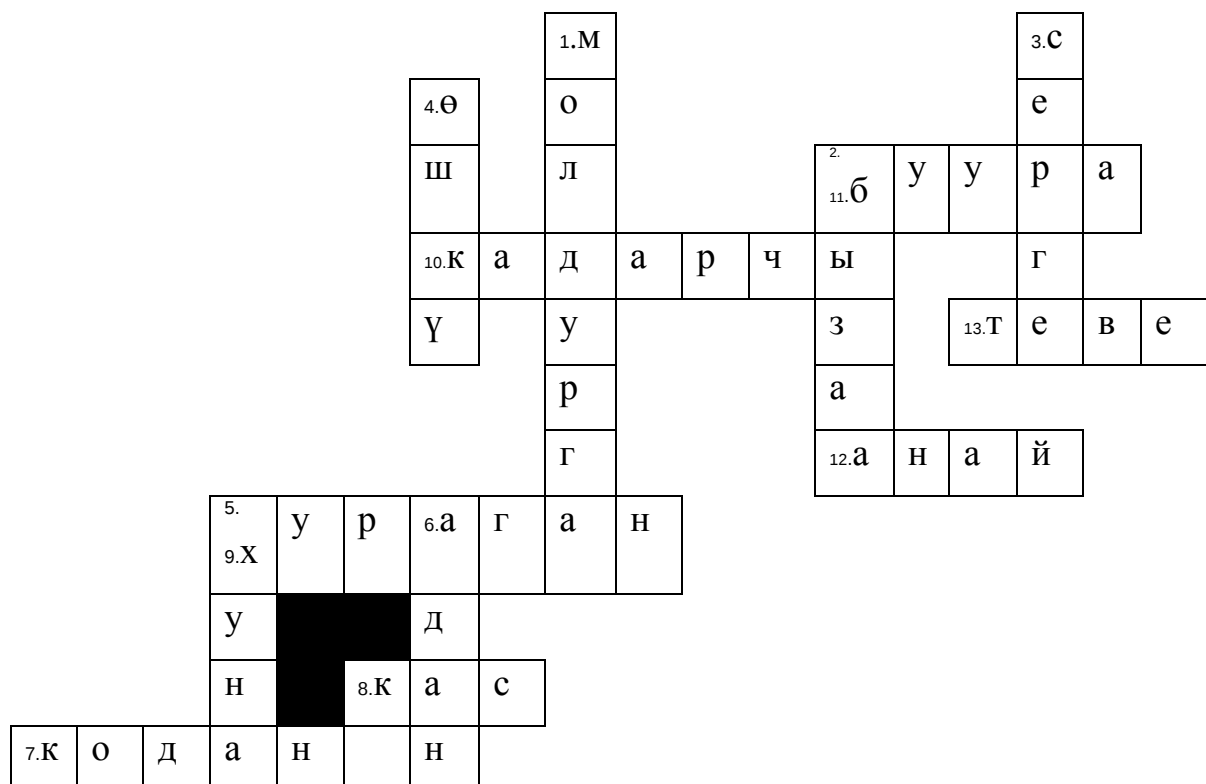
1. Молдурга.
2. Бызаа.
3. Серге.
4. Өшкү.
5. Хуна.
6. Адан.
7. Кодан.
8. Кас.
9. Хураган.

10. Кадарчы.

11. Буура.

12. Анай.

13. Инек.

Ынчангаш мал ажылының лексиказын чогаал кичээлдеринге өөредип тура, кроссвордтарны база ажыглап болур. Чүге дизе уругларның сонuurгалын күштелир, логиктиг боданыышкыны болгаш делегейже көрүүшкүнү улам делгемчиир.

2.3.1.3. Викторина

Литературлуг викторина өөреникчилерниң бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылын сайзырадыр, сонuurгалын көдүрер класстан дашкаар чорудар ажылдарның хевири.

Ук ажыл уругларның хөй-ниити ажылынга идепкейин көдүреринге база ужур-дузалыг.

Викторинаны чорударынга белеткел ажылдары:

- 1) башкының өөреникчилерге чогаалчының намдарының, чогаадыкчы чоруунун дугайында эге тайылбыр сөзү;
- 2) чогаалчының чогаалдарын кайыын тып, каяа номчуп ап болурунун дугайында тайылбырлаар.

Викторинаның айтырыгларын түңнел үндүрер хүнге чедир беш хүн бурунгаар азар.

Литературлуг викторинаның чижек айтырыглары:

(К-Э. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп авторлуг тоолунга деп хамаарыштыр)

Онаалгазы:

Бердинген айтырыгларга харыылаңар. Мал-маганга хамаарышкан сөстөрү эрзин аялгазында сөстөр-биле солуңар.

1. «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолдун автору кымыл?
2. Тоолдун кол маадырлары кымнарыл?
3. Кандыг ийи дириг амытаннар маргыжып эгелээннерил?
4. Хамык аң-мең каяа чедип келгеннерил?
5. Оларны бир дугаар кандыг азырал дириг амытан уткуп алганыл?
6. Кайы азырал дириг амытан бир дугаар маргышка киржип эгелээнил?
7. “Өңүм кара-даа болза, сүдүм ак, мээң эдим, мээң саржаам, мээң сүдүм делегейде алдаржаан.” – деп кандыг дириг амытан мөөрөп үнгенил?
8. “Мен дег мөге-шыырак ажылчын силер бе?” – деп кандыг амытан киржи бергенил?
9. Бо бүгү дириг амытаннар шупту чыгып алгаш кымга келгеннерил?
10. Хар-даа кодан-майыктап, соок-даа үрүп эгелээрге кандыг дириг амытан бир дугаар шыдашпайн барганыл?

Харыылары:

1. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы.

2. Черлик болгаш азырал дириг амытаннар.
3. Сырбык биле Торга.
4. Колхозтуң мал турлаанга чедип келгеннер.
5. Теве.
6. Аът.
7. Инек.
8. Теве.
9. Адыг.
10. Кас.

Литературлуг викторинаның чижек айтырыглары:

(С. К. Саган-оол «Дөспестерн» деп романынга хамаарыштыр)

1. Чогаалдың кол маадырының бирээзи Хеймер-оолдуң дооскан мергежили кандыгыл?
2. Чогаалдың кол маадырының бирээзиниң ады кымыл?
3. “Алаак” деп чүл?
4. Хураганмай чүнү кадарып чорааныл?
5. Хураганмай кандыг кижил?
6. Аътты аалга келгеш чүге баглаарыл?
7. Чогаалда хойларның уксаазы кандыг болганыл?
8. 40 чылдарның эгезинде кандыг уксаалыг кошкар салып турганыл?

Харыылары:

1. Зоотехник.
2. Хураганмай.
3. Колхоз.
4. Хой.
5. Кадарчы.
6. Баглааш.
7. Каракуль, меринос, тыва хойлар.
8. Каракуль.

Методика эртемінде өөреникчилерниң бот-тускайлан ажылы, боттарының билиг чедип алыр дээш кызары, идепкейиниң бедик болуру үнелеттиниң турар. Ол бир талазында эртем башкызының чогаадыкчы ажылының эки түннели болур. Чүгө дизе башкы кижиге кезээде, үениң сайзыралының кандыг-даа байдалында уругларга билиг чедип алырының кол айтыкчызы, кол угланышкынны бээр дөс бооп артар. Ол дугайында тыва аас чогаалы болгаш литератураның 1994 чылда үнген программаны тургускан Д.С. Куулар, А.М. Монгуш «Класстан дашкаар номчулгага хандыкшааны дээрге-ле литература башкызының эки ажылының бир бадыткалы ол» деп санап турар. Ынчангаш викторина-биле ажил өөреникчилерниң класстан дашкаар номчулганы сайзырадырынга улуг идигни бээр.

Түңнел

Ниитизи-биле ап көөргө шаандан бээр амгы үеге чедир Эрзин кожууннун чурттакчыларының амыдыраар аргаларының бирээзи мал-маган ажыл-агыйы бооп хевээр арткан.

Доозукчу квалификастыг ажылывыстың I эгезинде Эрзин кожууннун Нарын, Качык чурттакчыларының чугаазын шинчилеп көргөш, ында ажыглаттынып турар мал ажыл-агый лексиказын алды аңгы бөлүктөргө чарган. Ниитизи-биле 124 диалектизм сөс тодараттынган. Диалект сөстөр иштинде шээр болгаш бода малдың хар-назынынга хамаарышкан – 19, шээр болгаш бода малдың эр-кызынга хамаарышкан – 15, мал-маганның өң-чүзүнүн ылгап адаарынга – 44, мал-маганның кажаа-хораа аттарынга хамааржыр – 7; мал-маганның аарыгларынга хамаарышкан – 4, малдың дүгүнден болгаш кезинден, кидистен кылдынган херекселдер, эдилелдер, идик-хепке хамааржыр – 35 сөс тыпкан.

Ийиги эгеде мал ажыл-агыйының лексиказын тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге ажыглалын сайгарып көргөн бис. Тыва дыл кичээлинге мал ажыл-агыйының лексиказын 6-гы класска “Диалектизмнер” деп теманы өөредип тура, ажыглап болур дидактиктиг материалдарны кылган бис. Оларны тургузарда, чогаалдары ап тургаш, ооң өөреникчилерниң хар-назынынга дүүшкөөнчө, кижизидикчи ужур-утказынчө кичээнгеи салган. Ынчангаш чогаалдардан сөзүглелдер шилип алырда, ук барымдаага дүүштүр алган бис.

Чаа федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүштүр тыва дыл кичээлдеринге мал ажыл-агыйының лексиказынның ажыглалын допчулай демдеглээн бис. Мергежилгелер, карточкалар, перфокарточкалар-биле ажылга доктаап, тайылбырны кылдывыс. Тыва дыл кичээлдеринге уругларның хандыкшылын, боданыр аргазын экижидер сорулга-биле кроссворд, ребус дээн чижектиг сондуурганчыг материалдарны база кириген. Уругларның чугаа-домаан сайзырадырының бир чугула хевири – чурук-биле ажылды допчулай тайылбырлаан соонда, бир чурукту чижек

кылдыр киирген бис. Чуруктун дузазы-биле чогаадыг-миниатюраны уругларга бижидип болур.

Тыва чогаалдың өөредилге номнарында мал ажыл-агыйынга хамаарышкан лексикалыг чогаалдар хөй болуп турар. Ук ажылга бис 5-ки класстың өөредилге номунда К-Э. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» тоолун, 8-ки класстың өөредилге номунда Ч. Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузун, 10-гу класстың өөредилге номунда О. К. Саган-оолдун «Дөспестер» деп романын тыва чогаал кичээлдеринге ажыглаарынга бот-тускайлаң ажылды кылып чоруткан бис. Ынчангаш ук чогаалдарны өөредип тура, рольдап номчууру, кроссвордтар, литературлуг викторинаны чогаал кичээлдеринге ажыглап болур.

Ажылды түңнөп тура, кичээлдерге бот-ажылдарны хөйүнү кылдырткан тудум, уругларның билиг-мергежили улам быжыгар, келир үеже көрүүшкүнү делгемчиир. Оларга кезээде боданыр арганы бээр, чижектерге харыыларын ыяап-ла бадыткадыр база өөреникчилерниң идекпейлиин чедип алыр. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге ажыглаар бот-ажылдарның хевирлерин чаңгыс аайлаштырбайн, янзы-бүрү аргаларны ажыглап тургаш, өөредип турар чүүлүн чедимчелиг бээр болза эки деп түңнөлгө келдивис.

Ажыглаан литература данзызы

1. Алдын-оол Х. С. Тыва дыл методиказы / Х. С. Алдын-оол; – Кызыл: ТНУЧ, 1972 – С. 90. – Текст : непосредственный.
2. Арагачи, З. Б. Тоджинский диалект : монография / З. Б. Арагачи; Учебное заведение Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. — Выпуск 8. — Кызыл, 1960. — 254 с. — Текст : непосредственный.
3. Арапчор, А. Д. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчуру чугаалары : монография / А. Д. Арапчор. — Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1995. — 144 с. — Текст : непосредственный.
4. Бавуу-Сюрюн, М. В. Тыва дыл талазы-биле сургуулдарның эртем-шинчилел ажылдарының тематиказы болгаш үлегерлери : монография / М. В. Бавуу-Сюрюн, О. М. Ондар. — Абакан, 2007. — 104 с. — Текст : непосредственный.
5. Баскаков, Н. А. Арёалы и маргинальные зоны в развитии тюркских языков // Народы и языки Сибири. – Москва : Наука, 1978. – С. 37-46. . — Текст : непосредственный.
6. Баярсайхан Б. Лексика животноводства в Цэнгэльском диалекте тувинского языка / Б. Баярсайхан, — автореферат диссертации кандидата филологических наук. — Новосибирск, 2009. — 30 с. — Текст : непосредственный.
7. Бичелдей, К.А. Назализованные гласные современного тувинского языка // Исследования звуковых систем сибирских языков. – Новосибирск, 1979. – С. 29-34. – Текст: непосредственный.
8. Бичелдей, К. А. Теоретические вопросы проблемы фонетики современного тувинского языка / К. А. Бичелдей ; — Москва : 2001. — 243 с. — Текст : непосредственный.
9. Бичелдей, К. А. Фарингализация в тувинском языке / К. А. Бичелдей; — Москва, 2001. — 290 с. — Текст : непосредственный.

10. Биче-оол, М. Д. Тыва чугаа культуразы / М.Д. Биче-оол ; – Кызыл: ГУП РТ «Тываполиграф», 2010. – 109 с. – Текст : непосредственный.
11. Вайнштейн, С. И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства : монография / С. И. Вайнштейн — Москва: Наука, 1972. — 314 с. Текст : непосредственный.
12. Даржа, В. К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство, охота, рыбалка. Том I. / В. К. Даржа – Кызыл: Тувинское кн. изд-во, 2009 – С. 201 – Текст : непосредственный.
13. Казырыкпай, Б. О., Казырыкпай Б. Б. Эр чол / Б. О. Казырыкпай, Б. Б. Казырыкпай – Кызыл : – ТНУЧ 2007 – С. 42. Текст : непосредственный.
14. Катанов, Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка / Н. Ф. Катанов; – Казань: типо-лит. Имп. Казан. ун-та, 1903 – 54 с. – Текст : непосредственный.
15. Кенин-Лопсан, Б. М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары : монография / Б. М. Кенин-Лопсан. — Кызыл, 1994. — 189 с. — Текст : непосредственный.
16. Куулар, Е. М. О лексических особенностях речи населения Эрзина// Природные условия история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов: Тезисы докладом III международной научной конференции, 24. 09. 1997 : г. Ховд – Монголия – Томск 1997 – с. 117-118. – Текст : непосредственный.
17. Куулар, Е. М. Юго-восточный диалект тувинского языка / Е. М. Куулар — монография — Кызыл: РИО ТувГУ, 2012 — С. 161. Текст : непосредственный.
18. Күжүгет, М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., Шаалы А. С. Төрээн чогаал 5 класс / М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак, Е. Т. Чамзырын, А. С. Шаалы – Кызыл : 2013, – С. 62. – Текст : непосредственный.
19. Мартан-оол, М. Б. Особенности речи населения Барун-Хемчикского района: монография / М. Б. Мартан-оол; Тувинский язык и

литература в послеоктябрьский период. — Кызыл, 1977. — 138 с. — Текст : непосредственный.

20. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды өөрөдириниң методиказы / К. Б. Март-оол ; — Кызыл: ТНУЧ, 2002 — 5-264 с. — Текст : непосредственный.

21. Март-оол, К. Б., Кимова Д. А., Алдын-оол А. А. Методиктиг сүмелер. 5-ки класстың тыва дыл номунга / К. Б. Март-оол, Д. А. Кимова, А. А. Алдын-оол — Кызыл, 1992. — Текст : непосредственный.

22. Монгуш, Д.А, Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 6-7 класстарның «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы / Д. А. Монгуш, А. К. Ойдан-оол Кызыл: ТывНУЧ, 1992 — С. 31. — Текст : непосредственный.

23. Монгуш, К.Б. Тыва чаңчыл / К. Б. Монгуш ; — Кызыл: ТНУЧ, 2018 — С. 67. — Текст : непосредственный.

24. Оргу, К. Х., Натпит-оол С. Х., Чамзырын Е. Т. Тыва чогаал 10 класс / К. Х. Оргу, С. Х. Натпит-оол, Е. Т. Чамзырын — Кызыл: ТНУЧ, 2002, — С. 169. — Текст : непосредственный.

25. Оргу, К. Х. Тыва дыл. Лексика, фонетика, грамматика : монография / К. Х. Оргу. — Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1960. — 148 с. — Текст : непосредственный.

26. Оргу, К. Х. Тыва дылда сөстөрнүң тургустунарының дугайында : Тыва дыл дугайында ажылдар : монография / К. Х. Оргу. — Кызыл, 1964. — С. 12-15. — Текст : непосредственный.

27. Пальмбах, А. А. О классификационных признаках территориальных диалектов тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ. — Вып. XIII — Кызыл, 1968 — С. 232-235. — Текст : непосредственный.

28. Саая, О. М. Долгие гласные тувинского языка в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольским / О. М. Саая ; — автореферат диссертации кандидата филологических наук : 10.02.02 : Саая

Оюмаа Маадыр-ооловна. — Новосибирск, 2005. — 21 с. — Текст : непосредственный.

29. Салзынмаа, Е. Б. Тыва сөс тургузуунун дугайында : Тыва дыл дугайында ажылдар : монография / Е. Б. Салзынмаа. — Кызыл, 1964. — С. 12-15. — Текст : непосредственный.

30. Сат, Ш. Ч. Диалектные материалы как источник для создания исторической грамматики тувинского языка // Вопросы тувинского языкознания / Ш. Ч. Сат – Кызыл: Новости Тувы, 1993 – С. 11-18. – Текст : непосредственный.

31. Сат, Ш. Ч., Куулар Е. М. Тыва диалектология / Ш. Ч. Сат, Е. М. Куулар –Кызыл, 2013 – С. 109. – Текст : непосредственный.

32. Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл : учебник для вузов / Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа. — Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1980. — 158 с. — Текст : непосредственный.

33. Сат, Ш. Ч. Тыва диалектология: монография / Ш. Ч. Сат — Кызыл, 1987. — 104 с. — Текст : непосредственный.

34. Серен, П. С. Тере-Хольский диалект тувинского языка / П. С. Серен – Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2006, – С. 72. – Текст : непосредственный.

35. Сувандии, Н.Д. Тыва дылдын практикунга мергежилгелер чыындызы / Н. Д. Сувандии – Кызыл, РИО ТувГУ, 2014 – С. 16. – Текст : непосредственный.

36. Сүндүп, Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы : монография / Д. Ч. Сүндүп. — Кызыл, 1982. — С. 23-28. — Текст : непосредственный.

37. Сүрүң-оол, С. С., С. Б. Байыр-оол. Тыва чогаал 8 класс – Кызыл : ТНУЧ, 2005, – С. 125. – Текст : непосредственный.

38. Текучев, А. В. Методика преподавания русского языка в средней школе / А. В. Текучев – Москва: 1980 – С. 42. – Текст : непосредственный.

39. Чадамба, З. Б. Изучение диалектов тувинского языка. – УЗ ТНИИЯЛИ, Вып. XV. – Кызыл, 1971 – С. 150-156. – Текст : непосредственный.

40. Чамзырын Е.Т., Кужугет М.А., Ооржак Л.Х. Федеральный государственный стандарт общего образования. Родная (тувинская) литература / Е.Т. Чамзырын, М.А. Кужугет, Л.Х. Ооржак – Кызыл: Институт развития национальной школы, 2012 – С. 3-4. – Текст : непосредственный.

41. Чамзырын, Е. Т. Төрээн чогаалды өөрөдириниң теориязы болгаш методиказы / Е. Т. Чамзырын – Кызыл, 2005 – С. 84. – Текст : непосредственный.

42. Чамзырын, М. Ч., Чамзырын Е. Т. Самагалдай ортумаа школазы: Арга-дуржулга дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл, 1998 – С. 26. – Текст : непосредственный.

43. Щербак, А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков / А. М. Щербак – Москва: 1961, – С. 9. – Текст : непосредственный.

Словарьлар даңзызы:

1. Большой академический словарь монгольско-русский словарь/ под ред. А. Лувсандэндэва, Ц. Цэдэндамба – М, « АCADEMIA», 2001-2002.

2. Доржу М. Д. Тыва дылдың диалект словарь. Диалектологический словарь тувинского языка.– Красноярск, 2011.

3. Толковый словарь тувинского языка/ под ред. Д. А. Монгуш– Новосибирск: Наука, 2003. (Т. I: А-Й).

4. Толковый словарь тувинского языка/ под ред. Д. А. Монгуш– Новосибирск: Наука, 2011. (Т. II: К-С).

5. Тувинско-русский словарь/ под ред. Э. Р. Тенишева. М. , «Советская энциклопедия», 1968.

6. Ц. Дорлиг, Б. Дадар-оол. Тыва – Моол словарь. Тува –Монгол толь.– Өлгий, 1994.

7. Профессиональное образование: Словарь, 1999: 285.

Капсырылгалар

Капсырылга 1

Информантылар даңзызы

1. Бавуу Ихтиандр Сергеевич, 1990, Нарын
2. Бал Артур Иванович, 1974, Нарын
3. Маажый Салтанат Баадыровна, 1976, Нарын.
4. Монге Аян Анатольевич, 1984, Качык
5. Намгай Аян Аикович, 1994, Качык
6. Сан-Хөө Тамара Ивановна, 1954, Качык
7. Саныгаа Долаана Айыыровна, 1977, Нарын
8. Хумбун Аяс Аракчаевич, 1976, Качык
9. Хумбун Роберт Аракчаевич, 1967, Качык
10. Шириндиви Роман Кызыл-оолович, 1964, Нарын
11. Шириндиви Хурен-оол Лайзанович, 1946, Качык
12. Шомбун Вячеслав Кыргысович, 1962, Качык

Мал-маганның өң-чүзүнүн көргүскөн чуруктар

Хар толгатой хөн лит. кара баштыг хой

Алык үхүр лит. ала инек

Халцың цээрт күү лит. калчан шилги бе

Цагаан ямаа лит. ак өшкү

Цагаан серги лит. ак серге

Цөңкүң хөн лит. ак хой

Хар халцың үхүр лит. кара-калчан инек

Цагаан толгатай улаан бух лит. ак баштыг шилги буга

Хээр мөр лит. доруг аът

Хар ацырык лит. кара аскыр

Хээр алык күү лит. дорала бе

ОТЗЫВ

научного руководителя на выпускную квалификационную работу студентки 5 курса 1 группы филологического факультета Хумбун Анай-Хаак Аясовны на тему: «Эрзин аялгазында мал ажыл-агый лексиказы, ону тыва дыл болгаш чогаал кичээлддеринге ажыглаары (Лексика животноводства в эрзинском говоре и ее использование на уроках родного языка и литературы)»

Выпускная квалификационная работа Хумбун А.А. представляет описание одной диалектной лексики тувинского языкознания. Исследуемая проблема затронута в диссертационной работе Е.М. Куулар, где рассмотрен в целом юго-восточный диалект тувинского языка. Но отдельной темой научного исследования эрзинский говор на примере с. Нарын и Качык не был, этим объясняется актуальность проблемы.

Выпускная квалификационная работа состоит из введения, двух глав, списка использованной литературы и приложения.

Во введении обоснована актуальность темы исследования, определена основная цель, выявлены частные задачи для достижения поставленной цели, объект исследования, указаны научные работы, послужившие теоретической основой, описаны принципы и методы исследования.

В первой главе автором выявлены основные лексико-семантические группы лексики животноводства, особенностью которого является употребление заимствованных из монгольского языка слов. Большая часть выявленных в их речи слов являются для них повседневными общеупотребительными словами, что отличает носителей данного говора от других.

Во второй главе Хумбун А.А. проанализировала требования федерального государственного образовательного стандарта, также разработала дидактические материалы для использования лексику животноводства на уроках родного языка и литературы.

Анай-Хаак Аясовна над данной темой работает третий год, надо отметить, что автором проделана большая работа по сбору и систематизации материала. Автор в основном работала с животноводами, проживающими на территории сел Нарын и Качык.

Хумбун А.А. очень ответственная, самостоятельная, целеустремленная, трудолюбивая студентка. Все задания руководителя выполняла своевременно и качественно. По своей теме выступала в научно-практической конференции студентов ТувГУ

в апреле 2018, 2019 гг., в V международной научной-практической конференции «Актуальные проблемы исследования этноэкологических и этнокультурных традиций народов Саяно-Алтая» в 2018 году и опубликовала тезисы в материалах данных конференций.

Работа, безусловно, имеет теоретическую и практическую значимость: результаты исследования могут быть полезны в курсе «Методика обучения и

воспитания родному языку и литературе», для разработки учебно-методических пособий для учителей школ республики, для дальнейшего изучения тематических групп лексики и составления отраслевых словарей.

Выпускная квалификационная работа отвечает всем требованиям, предъявляемым к ВКР бакалавров, рекомендуется к защите и заслуживает высокой оценки.

Научный руководитель: доцент кафедры тувинской
филологии и общего языкознания, к.ф.н.

Н.Д.Сувандии